

Աշոտ Մելքոնյան, Արտակ Մովսիսյան, Էդուարդ Դանիելյան

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

6

ԴԱՍԱԲԱՆ

ԶԱՆԳԱԿ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

Իմբազիբներ՝ Արամ Միմոնյան, Աշոտ Մելքոնյան, Արամ Նազարյան

Մեթոդիստներ՝ Արմինե Սարգսյան, Արման Մալոյան

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Երկրագնդի վրա ապրում են բազմաթիվ ժողովուրդներ: Նրանք կազմավորվել ու ասպարեզ են եկել տարբեր ժամանակաշրջաններում: Նրանցից յուրաքանչյուրն իր ներդրումն է ունեցել համաշխարհային պատմության մեջ: Ոչ բոլոր ազգերն են, որ ունեն հազարամյակների պատմություն ու մշակույթ: Հայերն աշխարհի հնագույն ժողովուրդներից են: Ձևավորվելով շատ վաղ ժամանակներում՝ նրանք բազում դարերի ընթացքում ունեցել են ուժեղ պետություններ, ստեղծել հարուստ մշակութային ժառանգություն: Դրա շնորհիվ հայ ժողովուրդն իր պատվավոր տեղն է զբաղեցրել համաշխարհային քաղաքակրթության մեջ:

Խիստ կարևորելով Հայաստանի Հանրապետությունում և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում (Արցախում) հայ սերունդներին հայրենիքի մասին գիտելիքներով զինելու, հայրենասիրության ոգով դաստիարակելու գործում հայոց պատմության բացառիկ նշանակությունը՝ հիմնական դպրոցի ծրագրում ներառվել է այդ առարկայի ուսուցումը: Առարկան դասավանդվում է 6-ից 9-րդ դասարաններում:

Հայոց պատմության սույն դասընթացը նպատակ ունի աշակերտներին ծանոթացնելու հայ ժողովրդի հայրենիքի՝ Հայկական լեռնաշխարհի, նրա տարածքում գոյություն ունեցած պետական կազմավորումների, հայկական արքայական ու իշխանական տոհմերի, պետականության պահպանման համար հայության մղած հերոսական պայքարի, հայ մարդու ստեղծած մշակութային կոթողների պատմությանը և բազում հետաքրքրական այլ դեպքերի ու երևույթների: Աշակերտները հնարավորություն կունենան Հայաստանի պատմության վերաբերյալ ընթերցելու հայ ու օտար հեղինակների հաղորդած հետաքրքրական տեղեկություններ:

Համոզված ենք, որ ծանոթանալով հայոց պատմության հերոսական էջերին՝ յուրաքանչյուր հայ պատանի անսահման սիրով կլցվի դեպի Հայոց աշխարհը, նրան կհամակի հպարտության զգացումը, և ներկա աճող սերնդի ներկայացուցիչները վաղը կդառնան մեր երկրի իսկական քաղաքացիներ ու արժանիորեն կփոխարինեն իրենց ծնողներին:

Հիմնական (միջին) դպրոցում ծրագիրն ընդգրկում է հայոց ամբողջական պատմությունը՝ հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը: Այն դասավանդվելու է ըստ չորս ժամանակաշրջանների՝ հին, միջին, նոր և նորագույն

պատմության փուլերի: Վերոհիշյալ յուրաքանչյուր դարաշրջան ընդգրկված է մեկ ուսումնական տարվա ծրագրում:

6-րդ դասարանի դասագրքի նյութը վերաբերում է հայոց հին պատմությանը՝ Հայաստանի տարածքում նախնադարյան հասարակությունից, Հայկ Նահապետի հիմնադրած Հայկյանների (Հայկազունիների) պետությունից մինչև 3-րդ դարի վերջն ընկած ժամանակահատվածը: Պատանիները պատկերացում կկազմեն մոտ 400 հազար քառակուսի կմ տարածք ունեցող Հայկական լեռնաշխարհի մասին: Այստեղ է ձևավորվել հնդեվրոպական մայր ժողովուրդը, որից առաջացել են Ասիայի և Եվրոպայի շատ քաղաքակիրթ ժողովուրդներ՝ պարսիկները, հայերը, հնդիկները, հույները, իտալացիները, գերմանացիները, ֆրանսիացիները, անգլիացիները և այլ ազգեր:

Նույն Հայկական լեռնաշխարհում ի հայտ են եկել երկրագնդի հնագույն պետություններից Արատտան, Արմանին, Հայասան, Նաիրին, Արարատյան թագավորությունը (Ուրարտու): Հայկական պետականությունն իր հզորության գագաթնակետին է հասել Արտաշեսյան արքայատոհմի գահակալության ժամանակ (Ք. ա. 189 թ. – Ք. հ. 1 թ.): Հին աշխարհի նշանավոր տիրակալներից մեկի՝ Տիգրան Մեծի օրոք (Ք. ա. 95–55 թթ.) Հայաստանը դարձել է աշխարհակալ տերություն, հայ մշակույթը հասել է մեծ բարձունքների:

6-րդ դասարանի դասընթացը հետաքրքրական նյութ է պարունակում նաև Հայ Արշակունիների արքայատոհմի գործունեության առաջին շրջանի (Ք. հ. 1-ին դարի կեսերից մինչև 3-րդ դարի վերջ), հայ-հռոմեական և հայ-պարսկական հարաբերությունների, հելլենիզմի՝ հունականության դարաշրջանում հայ մշակույթի զարգացման և այլ հարցերի մասին: Դասագրքի խմբագրական կազմը հայ պատանիներին մաղթում է բարի մուտք դեպի հայոց բազմադարյան պատմության ու ազգային մշակույթի ծանոթության հետաքրքրական աշխարհը:

6–9-րդ դասարաններում «Հայոց պատմության» սույն դասընթացին ծանոթանալուց հետո ավագ դպրոցը (10–12-րդ դասարաններ) մեր աշակերտությանը նոր հնարավորություն կընձեռի հայրենի պատմությունն ավելի խորությամբ ուսումնասիրելու, բազմաթիվ բարդ և ուշագրավ հարցերի պատասխանները գտնելու համար:

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ
ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ**

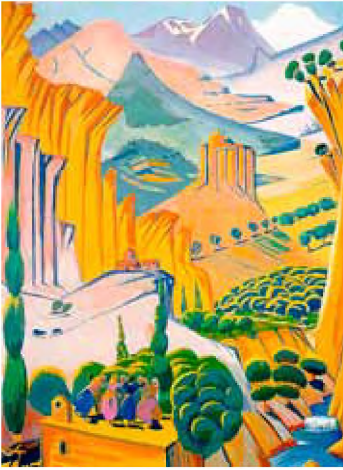
§ 1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ՝ ՀԱՅԵՐԻ ՀԱՅՐԵՆԻՔ

«Հայրենիք» հասկացությունը: Աշխարհի յուրաքանչյուր ժողովուրդ ունի իր հայրենիքը: Դա այն տարածքն է, որտեղ նա դարեր շարունակ ապրում է, կերտում իր պատմությունը, արարում մշակութային արժեքներ:

Ամենավաղ ժամանակներում մարդիկ ապրել են այն վայրերում, որտեղ եղել են կյանքի համար նպաստավոր պայմաններ: Հետագայում նրանք տեղաշարժվել են այլ վայրեր և հետզհետե բնակեցրել երկրագնդի գրեթե ողջ տարածքը: Կան ազգեր, որոնք, ի սկզբանե ձևավորվելով մի որոշակի տարածքի վրա, մշտապես

*Հայկական լեռնաշխարհը
տիեզերքից*

*Մարտիրոս Սարյան.
«Հայաստան»*

մնացել են նույն տեղում: Այնտեղ է անցել նրանց ամբողջ պատմական ուղին: Այդպիսի հին ու բնիկ ազգերից են հայերը: Հայերի հայրենիքը կոչվում է Հայաստան: Այն ընդգրկում է ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհը: Ահա թե ինչու Հայկական լեռնաշխարհը համարվում է հայերի բնօրրանը՝ հայրենիքը:

Հայրենիքը սրբացվել է և ժողովրդի հիշողության մեջ ամրագրվել առասպելներով, լեգենդներով ու հետաքրքիր պատմություններով: Այդ հայրենի հողը՝ հայրենիքը, պաշտպանելը դարձել է յուրաքանչյուր հայ մարդու սրբազան պարտքը և պատվավոր իրավունքը:

Հայկական լեռնաշխարհի դիրքն ու սահմանները: Հայերի հայրենիք Հայկական լեռնաշխարհն ունի գերազանցապես լեռնային տեղանք: Ամբողջ տարածքը կտրատված է բարձր լեռնաշղթաներով ու խոր ձորերով: Կան նաև դաշտեր, հովիտներ ու սարահարթեր:

Ընդհանուր առմամբ Հայաստանի տարածքը հարևան երկրների համեմատ բարձր է: Դրա պատճառով հաճախ անվանում են նաև **Հայկական բարձրավանդակ, Լեռնային երկիր, Լեռնային կղզի**: Օտարները Հայաստանը կոչել են **Արմենիա, Ուրարտու**, հարևան վրացիները՝ **Սոմխեթի**:

Հայկական լեռնաշխարհի սահմանները հարավում հասնում են Հայկական Տավրոսի, հյուսիսարևմուտքում՝ Պոնտոսի լեռներին: Հյուսիսում Կուր գետն է, արևելքում՝ Կասպից ծովը և Ուրմիա լիճը, արևմուտ-

Հայ ժողովրդի հերոսական ոգու և արդարամտության խորհրդանիշ Սասունցի Դավթի արձանը Երևանում

քում՝ Փոքրասիական սարահարթը: Լեռնաշխարհի կենտրոնական մասը հաճախ կոչվել է **Միջնաշխարհ**:

Լեռները: Հայկական բարձրավանդակի ամենաբարձր լեռը **Մեծ Արարատը** է, որը հայտնի է նաև **Մասիս** անունով: Այն ծովի մակարդակից բարձր է 5165 մ: Իսկ **Փոքր Արարատը** կամ **Միսն** ունի 3925 մ բարձրություն:

Ըստ Աստվածաշնչի՝ Համաշխարհային ջրհեղեղի ժամանակ Նոյ նահապետի տապանը հանգրվանել է Արարատի գագաթին: Արարատ լեռը քրիստոնյաների, առաջին հերթին՝ հայերի համար համարվում է սրբազան լեռ:

Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական մասում՝ Արարատից անմիջապես արևմուտք, երկար ձգվում են միմյանց կպած, կարծես հայկական հինավուրց քոչարի պարը բռնած բազմաթիվ լեռնագագաթներ: Այդ պատճառով լեռների այդ շարքը՝ լեռնաշղթան, ստացել է **Հայկական պար** պատկերավոր անունը:

*Մասիս և Միս
(Մեծ և Փոքր Արարատ)
լեռները և
Արարատյան դաշտը*

*Մեծ Արարատի
գագաթը պայտված է
հավերժական ձյան
շերտով: Այն իր սրորորդից
ունի 4300 մետր
բարձրություն և այդ
չափանիշով
(հարաբերական
բարձրությամբ) երկրագնդի
բարձրագույն լեռն է:*

*Նոյյան փառասանը
(Միջնադարյան իտալական
Պալերմոյից, Իտալիա)*

Հայաստանի Հանրապետության (ՀՀ) ամենաբարձր լեռը **Արագածն է**: Այն ունի 4096 մ բարձրություն: Ըստ ավանդության՝ Արագածի գագաթին է գտնվում Հայոց առաջին կաթողիկոս Գրիգոր Լուսավորչի կանթեղը:

Հայկական լեռնաշխարհի բոլոր լեռները հրաբխային հանգած գագաթներ են: Սակայն կա մի գագաթ՝ **Թունդուրեկը**, որն այսօր էլ գործող է: Մեր հայրենի տարածաշրջանը շարունակում է մնալ ակտիվ երկրաշարժային գոտի:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Բացատրե՛ք «հայրենիք» հասկացությունը:
2. Ո՞րն է հայերի հայրենիքը:
3. Նկարագրե՛ք Հայկական լեռնաշխարհի դիրքն ու սահմանները:
4. Օտարները ինչպե՞ս են կոչել Հայաստանը:
5. Ներկայացրե՛ք Հայկական լեռնաշխարհի բնական սահմանները և ցոյց տվե՛ք քարտեզի վրա:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Փորձե՛ք նկարել Հայկական լեռնաշխարհի քարտեզը՝ նշելով բարձր լեռներն ու լեռնաշղթաները:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայրենիք, Հայկական լեռնաշխարհ, Հայկական բարձրավանդակ, լեռնային երկիր, լեռնային կղզի, Արմենիա, Ուրարտու, Սոսիսեթի, Հայկական սյար

§ 2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ԼՃԵՐԸ, ԳԵՏԵՐԸ ԵՎ ԲՆԱԿԼԻՄԱՅԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Վանա լճի մայրամուտը

Լճերը: Հայոց հայրենիքի տարածքը հարուստ է ջրային պաշարներով: Կան երեք խոշոր լճեր՝ **Սևանը, Վանը և Ուրմիան:** Սևանն ունի քաղցրահամ ջրեր և հայտնի է նաև **Գեղամա** կամ **Գեղարքունյաց ծով** անուններով: Ծովի մակերևույթից բարձր է եղել 1916 մ: Խորհրդային Հայաստանում ջրի անխնա օգտագործման պատճառով լճի մակարդակն իջել է 20 մետրով: Սևանա լիճը վտանգված է, ուստի այսօր ջանքեր են գործադրվում ջրի մակարդակը բարձրացնելու, ինչպես նաև հազվագյուտ ձկնատեսակները վերացումից փրկելու համար:

Վանա լիճը (հնում՝ **Նաիրի երկրի, Բզնունյաց ծով**) հայտնի է հատկապես **Աղթամար** կղզու վրա կառուցված նշանավոր **Ս. Խաչ** եկեղեցով: Լճի աղի ջրերում բազմանում է միակ ձկնատեսակը՝ **փառեխը:** Մեր լեռնաշխարհի ամենամեծ լիճն **Ուրմիան** է, սակայն աղիության պատճառով չունի կենդանական և բուսական աշխարհ: Հնում այն հայտնի էր **Կապուրան** ծով անվամբ: Հայտնի են նաև **Ծովակ Հյուսիս** (Չլդրը), **Փարվանա** և այլ լճեր: Հայաստանում կան մի քանի գեղատեսիլ ջրվեժներ:

Նեմրուք լեռան գագաթի լիճը Բզնունիք գավառում

Գետերը: Հայաստանի լեռնային տեղանքը պայմաններ է ստեղծում բազմաթիվ, այդ թվում՝ տարածաշրջանի մի քանի խոշոր ու մանր գետերի՝ Եփրատի, Տիգրիսի, Արաքսի, Ճորոխի, Կուրի, Ախուրյանի, Հրազդանի, Որոտանի սկզբնավորման

համար: Հայկական գետերը թափվում են Սև ու Կասպից ծովերը և Պարսից ծոցը:

Արարքը (հնում՝ **Երասխ**), որն ամբողջությամբ հոսում է Հայաստանի տարածքով, համարվում է հայոց **մայր գետը**: Աստվածաշնչի համաձայն՝ դրախտը եղել է Եփրատի ու Տիգրիսի ակունքներում: Եփրատի արևելյան ճյուղի՝ **Արածանիի** ջրերում, 301 թ. Հայոց Տրդատ III Մեծ արքան, արքունիքը, զորքը և ժողովուրդը մկրտվել են քրիստոնյա:

Հայկական լեռնաշխարհում նշանավոր են Արարատյան, Մշո, Կարնո (Երզրումի), Ալաշկերտի, Շիրակի և այլ դաշտեր:

Բնակլիմայական պայմանները: Հայաստանի բնակլիմայական պայմանները բազմազան են: Ցածրադիր գոտում աճող մրգերից հայտնի են հայկական խաղողն ու ծիրանը: Հին աշխարհում ծիրանը ի պատիվ հայերի՝ արմենների, անվանվել է **արմենիակա**: Ավելի բարձր վայրերում աճում է հացահատիկ, գարի, ցրտադիմացկուն խաղող: Լեռնային հարուստ մարգագետինները նպաստավոր են անասնապա-

*Աղթամար կղզին,
Ս. Խաչ եկեղեցին,
խորքում Արպոս լեռը*

Սևանա լիճը

Բերկրիի ջրվեժը

հույժան զարգացման համար: Հայաստանը հայտնի է եղել **որդան կարմիր** ներկով, որը ստանում էին Արարատյան դաշտում բազմացող հատուկ որդի տեսակից:

Անտառապատ են Հայոց լեռնաշխարհի հյուսիսային նահանգները: Կենդանիներից տարածված են հայկական մուֆլոնը, եղջերուն, վարազը, աղվեսը, գայլը, արջը, բորենին և այլն: Հայաստանը վաղ ժամանակներից ճանաչված էր ձիաբուծությամբ և մեղվապահությամբ:

Հայաստանի ընդերքը հարուստ է ոսկու, արծաթի, պղնձի, մոլիբդենի, աղի հանքերով, շինաքարով և այլ բնապաշարներով: Մեր երկրի ընդերքից բխում են նաև հանքային ջրեր, որոնք հնուց ի վեր հայտնի են իրենց բուժիչ հատկություններով:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Թվարկե՛ք և նկարագրե՛ք Հայկական լեռնաշխարհի խոշոր լճերը:
2. Պարզե՛ք թե ձեր մարզում ինչ գետեր, լճեր, լեռներ, դաշտեր կան և ուսումնասիրե՛ք:
3. Ո՞րն է համարվում հայոց մայր գետը:
4. Ներկայացրե՛ք Հայկական բնաշխարհի բուսական և կենդանական աշխարհը:
5. Ի՞նչ բնապաշարներով է հարուստ Հայկական լեռնաշխարհը:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Շարունակե՛ք լրացնել քարտեզը՝ ավելացնելով խոշոր լճերը և գետերը:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ծովակ Հյուսիս (Չլդրր), Փարվանա, Մշո, Կարնո, Ալաշկերտի դաշտեր, արմենիակա, Որդան կարմիր, Նահրի երկիր

§ 3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄԱՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԸ

Հայաստանի վաղ շրջանի պատմավարչական բաժանումները: Հնագույն ժամանակաշրջանում՝ Ք. ա. III–II հազարամյակներում մեր հայրենիքի տարածքը բաժանված է եղել բազմաթիվ իշխանությունների, մանր պետական կազմավորումների: Ժամանակի ընթացքում փոխվել է Հայաստանի վարչական բաժանումը:

Ք. ա. I հազարամյակի սկզբից մեր երկիրը թևակոխել է նոր պատմական ժամանակաշրջան՝ համահայկական թագավորությունների դարաշրջան: Այդ ժամանակաշրջանի սկզբում՝ Վանի (Արարատյան) թագավորության օրոք և Հայկազունի Երվանդականների գահակալման առաջին շրջանում, ամբողջ Հայաստանը միավորված էր մեկ պետական կազմավորման մեջ: Այդ վիճակը փոխվեց Ք. ա. IV դարում:

Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի թագավորությունները: Ք. ա. IV դարից Հայկական լեռնաշխարհում հայտնի դարձան երկու հիմնական պետություններ՝ Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի թագավորությունները:

Մեծ Հայքի (նշանակում է Մեծ Հայաստան) ընդարձակ տարածքը (ավելի քան 300 հազ. քառ. կմ) բաժանվել է 15 խոշոր նահանգների՝ աշխարհների: Դրանք էին՝ Այրարատ, Գուգարք, Տայք, Բարձր Հայք, Ծոփք, Աղձնիք, Տուրուբերան (Տարոն), Վասպուրական, Ուտիք, Արցախ, Սյունիք, Մոկք, Կորճայք, Պարսկահայք և Փայտա-

Առյուծների պատկերով ոսկյա թաս Վանաձորից, Ք.ա. II հազարամյակ

Եռախող պաշտամունքային անոթ Դվինի հեթանոսական հնավայրից

*Քանդակագործ սյուն
Դվին մայրաքաղաքից*

կարան: *Մեծ Հայքի ամենախոշոր և նշանա-
վոր աշխարհը Այրարատն է:* Պատահական
չէ, որ Հայաստանի մայրաքաղաքների մեծ
մասը (Երևան, Անի, Արտաշատ, Դվին, Ար-
մավիր, Կարս, Վաղարշապատ և այլն)
եղել է Այրարատ աշխարհում:

Փոքր Հայքը (Փոքր Հայաստան) տարած-
վում էր Մեծ Հայքից արևմուտք: Նրանց
սահմանաբաժանը Արևմտյան Եփրատն
էր: Փոքր Հայքի տարածքը կազմում էր
շուրջ 80 հազ. քառ. կմ:

Հերազառ դարերի փոփոխությունները:
V դարում Հայաստանի անկախ պետա-
կանության անկումից մի քանի դար անց
հայերը կրկին վերականգնել են անկախ
հայկական պետականությունը: Ստեղծվել
են մի քանի թագավորություններ: Բազրա-
տունիների և հայկական այլ իշխանական
տոհմերի գլխավորությամբ Հայաստանում
անկախ պետություններ են ստեղծվել և
գոյատևել IX–XI դարերում:

ՀՀ զինանշանը և դրոշը

Հայերը XI–XIV դարերում զորեղ պետու-
թյուն են ունեցել նաև Միջերկրական ծո-
վի հյուսիս–արևելքում՝ *Կիլիկիայում:* Այն
ընդգրկել է մինչև 50 հազ. քառ. կմ տարածք:

Սակայն ժամանակի ընթացքում հայե-
րի հայրենիքում օսմանյան թուրքերի իրա-
կանացրած ցեղասպանության հետևան-
քով Հայաստանի մեծ մասը հայազրկվել
է: Հայերը կորցրել են իրենց պապենական
հողերի մեծագույն մասը:

Ներկայիս *Հայաստանի Հանրապետու-
թյունը*, որն ունի շուրջ 30 հազ. քառ. կմ տա-
րածք, իր մեջ ամբողջությամբ չի ընդգրկում

Մեծ Հայքի ոչ մի աշխարհ: Մեր հանրապետության կազմում գավառներ կան Սյունիքից և Այրարատից, ավելի քիչ՝ Գուգարքից ու Ուտիքից: 1990–ական թթ. սկզբին Արցախյան ազատագրական պայքարի արդյունքում ստեղծվեց մեր օրերի հայկական երկրորդ պետությունը՝ *Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը (ԼՂՀ)*: Նրա մաս են կազմում գավառներ պատմական Արցախ և Սյունիք նահանգներից: ԼՂՀ-ն զբաղեցնում է շուրջ 12 հազ. քառ. կմ տարածք:

ԼՂՀ զինանշանը և դրոշը

Հարցեր և առաջադրանքներ.

1. Ք. ա. III–II հազարամյակներում վարչական ինչ բաժանումների կային մեր հայրենիքի տարածքում: Ինչպե՞ս փոխվեց այդ բաժանումը I հազարամյակի սկզբին:
2. Ե՞րբ հայտնի դարձան Մեծ Հայքը և Փոքր Հայքը՝ որպես առանձին թագավորություններ: Ներկայացրե՞ք Մեծ Հայքի վարչական բաժանումը:
3. Որքան է Հայաստանի Հանրապետության տարածքը, Մեծ Հայքի ո՞ր մասն է այն կազմում:
4. Ո՞ր նահանգների տարածքներն է զբաղեցնում ՀՀ-ն:
5. Որքան տարածք է զբաղեցնում ԼՂՀ-ն:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

1. Պարզե՞ք, թե ձեր բնակավայրը պատմական Հայաստանի որ նահանգի, ո՞ր գավառի տարածքի մեջ է մտել:
2. Քարտեզի վրա ցնոյց տվե՞ք Մեծ Հայքը, Փոքր Հայքը, Մեծ Հայքի 15 նահանգները:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Մեծ Հայք, Փոքր Հայք, 15 աշխարհներ, Հայկական երկրորդ պետություն

§ 1. ՆԱԽՆԱԴԱՐԻ ՊԱՐԲԵՐԱՑՈՒՄՆ ՈՒ ՎԱՂ ՓՈՒԼԵՐԸ

Հին քարի դարի վանակարե
(օբսիդիան) գործիք Հարիսից

Նախնադարի պարբերացումը: Ինչպես գիտեք «Համաշխարհային պատմության» դասընթացից, նախնադար կամ նախապատմական դարաշրջան է կոչվում մարդկության պատմության ամենավաղ շրջանը: Այն բաժանվում է մի քանի մեծ դարաշրջանների: Պատմության այդպիսի բաժանումը փուլերի կոչվում է **պարբերացում:**

Մարդկության պատմության վաղնջական դարաշրջանները մենք կոչում ենք այն հիմնական նյութի անունով, որով պատրաստվում էին մարդկանց աշխատանքային գործիքներն ու զենքերը: Ըստ այդմ՝ հնագույն պատմությունը բաժանվում է **քարի, պղնձի-քարի և բրոնզի** դարաշրջանների:

Հին քարի դարի կայան
Արզնիում

Քարի դարը մարդկության պատմության ամենավաղ և ամենաերկարատև շրջանն է: Այն սկզբնավորվել է շուրջ 3 միլիոն տարի առաջ և ավարտվել Ք. ա. VI հազարամյակի կեսերին: Քարի դարն իր հերթին բաժանվում է երեք փուլերի՝ *հին քարի դար, միջին քարի դար և նոր քարի դար*: Այդ դարաշրջանները գիտության մեջ հունարենով, համապատասխանաբար, կոչում են *պալեոլիթ, մեզոլիթ և նեոլիթ*:

Քարի դարին հաջորդում է մետաղի լայն կիրառման դարաշրջանը, որի առաջին փուլը պղնձի-քարի դարն էր (հունարեն՝ *էնեոլիթ*): Դա յուրօրինակ միջանկյալ օղակ էր քարի և մետաղի դարաշրջանների արանքում: Այն տևել է շուրջ երկու հազար տարի՝ Ք. ա. VI հազարամյակի կեսից մինչև Ք. ա. IV հազարամյակի սկիզբը:

Պղնձի-քարի դարին (էնեոլիթ) հաջորդում է *բրոնզի դարը*, որի ընթացքում անկում է ապրում նախնադարյան հասարակությունը՝ իր տեղը զիջելով պետականություններին:

Հայաստանում բրոնզի դարը սկսվել է Ք. ա. IV հազարամյակի կեսերին և տևել մինչև II հազարամյակի վերջը:

Հին քարի դարը (պալեոլիթ): Հին քարի դարը տևել է մարդկության սկզբնավորման ժամանակներից մինչև Ք. ա. XII հազարամյակը:

Սկզբում մարդիկ ապրում էին խմբերով, որոնք գիտության մեջ կոչվում են *նախնադարյան մարդկային հոյուեր*: Նրանք հիմնականում զբաղվում էին հավաքչությամբ և

Նախամարդու առաջին գործիքները երկու ծայր ունեն. սուր ծայրը գործածում էին կտրելու, քերելու, ծակելու, փաշելու նպատակով, իսկ բութ ծայրը՝ իրրն մուրճ: Մարդու առաջին գործիքները նաև նրա առաջին զենքերն էին բնության վայրի ուժերի դեմ պայքարում

Երևանյան քարայրը, որտեղ նախնադարյան մարդիկ բնակվել են մեզնից 100 000–35 000 տարի առաջ

Ժայռապատկերներ՝ որսի տեսարաններով

որսորդությամբ, բնակվում էին քարանձավներում:

Հին քարի դարի կարևորագույն նվաճումներից էին կրակի ստացումը և օգտագործումը: Մարդիկ սկսեցին կրակով տաքացնել իրենց կացարանը, կերակուր պատրաստել և պաշտպանվել գազաններից:

Պալեոլիթի վերջին փուլում ձևավորվեց ժամանակակից մարդը՝ *բանական մարդը*: Տեղի ունեցան կարևոր հասարակական փոփոխություններ: Ստեղծվեցին *տոհմական համայնքներ*, որոնք կազմվում էին միասին ապրող ու աշխատող արյունակից ազգականներից: Ի տարբերություն նախնադարյան հոտի՝ համայնքն ուներ իր բնակության մշտական տարածքը և անդամները:

Հայաստանում հայտնաբերված հնագույն պալեոլիթյան կայանը Գուգարքում է և ունի ավելի քան 1,8 միլիոն տարվա հնություն: Դա Եվրոպայի և Արևմտյան Ասիայի

տարածքում նախամարդու հնագույն կայանն է: Հին քարի դարի կարևոր կայաններ կան **Արարին** լեռան վրա, **Արզնիում**, **Ազոխում** (ԼՂՀ Հադրութի շրջան) և բազմաթիվ այլ վայրերում, որտեղից գտնվել են մեծ քանակությամբ հնագույն մարդու ոսկորներ, գործիքներ ու զենքեր:

Ժայռապատկեր Մյունիքի լեռներում

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ է նախնադարը: Ինչ չափանիշով է դարաշրջանների բաժանվում մարդկության վաղնջական շրջանի պատմությունը:
2. Ե՞րբ է սկսվել և ավարտվել քարի դարը:
3. Քանի՞ փուլի է բաժանվում քարի դարը: Նշե՛ք նաև դրանց հունարեն անունները:
4. Ե՞րբ է ավարտվել հին քարի դարը Հայաստանում: Քանի՞ փուլի է այն բաժանվում:
5. Պատմե՛ք հին քարի դարի բնորոշ գծերի մասին: Պալեոլիթյան ի՞նչ կայաններ գիտե՛ք Հայաստանում:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Ժամանակաշրջանը	Հունարեն անվանումը	Տևողությունը	Նվաճումները
Քարի դար ա) Հին քարի դար բ) Միջին քարի դար գ) Նոր քարի դար			

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հին քարի դար (պալեոլիթ), Միջին քարի դար (մեզոլիթ), Նոր քարի դար (նեոլիթ), Պղնձի-քարի դար (էնեոլիթ), Բրոնզի դար, Երկաթի դար, մարդկային հուր, բանական մարդ

§ 2. ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ

Միջին քարի դարը (մեզոլիթ): Հին քարի դարին հաջորդում է միջին քարի դարը, որը տևել է շուրջ երկու հազար տարի՝ Ք. ա. XII-X հազարամյակները: Այդ շրջանում ևս մարդկանց կյանքի ապահովման հիմնական աղբյուրները որսորդությունն ու հավաքչությունն էին: Կատարելագործվում էին աշխատանքային գործիքները: Կարևոր էր *նեպր ու աղեղի* լայն կիրառությունը, որը դարձավ մարդու գլխավոր զենքն ու ապրուստ հայթայթելու միջոցը: *Մեզոլիթում* սկսեցին ընտելացվել առաջին կենդանիները և մշակվել բույսեր:

Շանիդար հնավայրը Կորդվազ աշխարհի տարածքում

Միջին քարի դարում կարևորվեց ընտանիքի դերը: Տոհմական համայնքները, աճելով ու միավորվելով, կազմում էին ցեղեր: Ցեղի անդամները միալեզու էին, ունեին ընդհանուր հավատալիքներ ու սովորույթներ: Բնակչությունն աճում էր ավելի մեծ թափով:

Պալեոլիթի վերջին շրջանի և մեզոլիթի կարևոր հուշարձան է **Շանիդարը** Կորդվաց աշխարհի տարածքում: Դա երկրագնդի վաղ հողագործական և վաղ անասնապահական առաջին հնավայրերից է:

Նեոլիթյան «հեղափոխությունը»: Նոր քարի դարը սկսվել է Ք. ա. X հազարամյակից և տևել մինչև Ք. ա. VI հազարամյակի կեսերը:

Մարդը սկզբում ապրում էր կենդանիների նման՝ սպառելով միայն բնության պարզևած բարիքները: Նեոլիթում հողագործության և անասնապահության զարգացումով կատարվեց մարդկային հասարակության առաջին մեծ «հեղափոխությունը»: Մարդն այլևս միայն սպառող չէր: Նա կարողանում էր իր համար ստեղծել անհրաժեշտ բարիքներ՝ պահելով ու բազմացնելով կենդանիներ, մշակելով բույսեր ու աճեցնելով մրգատու ծառեր: Այսպես դրվեցին մարդկային քաղաքակրթության հիմքերը:

Նոր քարի դարում առաջընթաց եղավ նաև հասարակական կյանքում: Ազգակից և հարևան ցեղերի միավորումով ստեղծվեցին **ցեղային միություններ**: Դրանց հիման վրա հետագայում առաջացան պետական կազմավորումները:

Քարակոթող Պորբարդուր հնավայրից՝ կենդանիների պարկերներով: Կարծիք կա, որ դրանք ոչ թե պարզապես կենդանիների պարկերներ են, այլ կենդանական անուններով անվանակոչված համաարեղություններ (խոյ, ցուլ, առյուծ, անգղ և այլն): Եթե այդ կարծիքը հաստատվի, կնշանակի, որ ասորդագիրությունը ծնունդ է առել մեզնից մոտ 12 հազար տարի առաջ:

*Առյուծի պատկերով
քարակոթող Պորպարլուրում*

*Պորպարլուրի
հնագույն փաճարների
վերակազմությունը*

Պորպարլուր հնավայրը

Հայկական լեռնաշխարհում բացվել են նեոլիթյան բազմաթիվ հուարձաններ, Դրանցից հատկապես կարևոր են Աղձնիքի և Հայոց (Հյուսիսային) Միջագետքի տարածքում գտնվողները: Այդ տարածքը հնագետները անվանում են **«Ոսկե եռանկյունի»**. այստեղից սկզբնավորվել է այսօրվա համաշխարհային քաղաքակրթությունը: «Ոսկե եռանկյունու» կարևոր հուշարձաններից է **Պորպարլուրը** (Եդեսիայից հյուսիս-արևելք), որտեղ հայտնաբերվել են երկիր մոլորակի ամենահին տաճարները:

Ավելի էին զարգանում դեռևս հին քարի դարում սկզբնավորված կրոնական պատկերացումները: Դրանք կապվում էին բնության երևույթների, աստվածությունների, ոգիների և նախնիների պաշտամունքի հետ: Ստեղծվում էին արվեստի գործեր, որոնց լավագույն օրինակներից են Պորտարլուրի քարակոթողների քանդակները, Հայաստանի ժայռապատկերները և այլն:

Պղնձի-քարի դար (էնեոլիթ): Ք. ա. VI հազարամյակում մարդիկ ունեցան նոր խոշոր նվաճում՝ սովորելով արդյունահանել

և ձուլել մետաղը: Մարդկությունը մուտք գործեց *մետաղի դարաշրջան*: Մետաղներից առաջինը լայն տարածում ստացավ պղինձը: Սակայն այն փափուկ մետաղ էր, և քարե գործիքները պղնձյա գործիքների կողքին շարունակում էին գործածվել ու առավելություն ունենալ:

Առաքաշենի հնավայրը

Էնեոլիթում շարունակում էին զարգանալ հողագործությունը անասնապահությունն ու արհեստները (մետաղագործություն, կավագործություն և այլն): Հայկական լեռնաշխարհի և հարևան շրջանների միջև հաստատվում էին առևտրափոխանակային հարաբերություններ:

Նեոլիթ-Էնեոլիթյան բնակավայրերի վերականգնություն

Հայկական լեռնաշխարհում հայտնաբերվել են մեծ թվով էնեոլիթյան հուշարձաններ: Հատկապես նշանավոր են *Առաքաշենը և Թեղուրը* Արարատյան դաշտում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Նշե՞ք միջին քարի դարի (մեզոլիթի) թվագրությունը:
2. Ի՞նչ գիտեք Շանիդար հնավայրի մասին:
3. Բացատրե՞ք նեոլիթյան «հեղափոխության» էությունը:
4. Պատմե՞ք «Ոսկե եռանկյունու» մասին:
5. Ներկայացրե՞ք պղնձի-քարի դարի բնորոշ գծերը: Էնեոլիթյան ի՞նչ հուշարձաններ են ձեզ հայտնի:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Նախորդ դասի օրինակով շարունակե՛ք լրացնել աղյուսակը:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Շանիդար, նեոլիթյան «հեղափոխություն», ցեղային միություններ, «Ոսկե եռանկյունի», մետաղի դարաշրջան, Առաքաշեն, Թեղուր

§ 3. ՆԱԽՆԱԿԱՐՅԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ: ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ

*Մեծամորի ասորղաղիպարանի
(Ք. ա. 2800–2600 թթ.)
հարթակներից մեկը՝ Մասիսի
ձյունափառ զագարթի
տեսարանով*

Բրոնզի դար: Պղնձի և անագի կամ պղնձի ու մկնդեղի համաճուլվածքից մարդիկ ստացան բրոնզը: Այն շատ ավելի ամուր էր պղնձից: Բրոնզե գործիքներն ու զենքերը գերադասելի էին քարից և մեծ առաջընթաց ապահովեցին արհեստների ու գյուղատնտեսության զարգացման համար: Սկսվեց բրոնզի դարաշրջանը:

Բրոնզի դարի վաղ շրջանը (Ք. ա. XXXV–XXIV դդ.) բացառիկ կարևորություն ունի Հայաստանի հնագույն պատմության ընթացքում: Այդ ժամանակաշրջանում է հիշատակվում լեռնաշխարհի առաջին պետությունը: Բացի այդ, Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը Ք. ա. XXVIII–XXVI դարերում ունեցավ աննախադեպ մեծ տարածում. հյուսիսում հասավ Հյուսիսային Կովկաս, հարավում՝ Եգիպտոսի սահմանին, հարավարևելքում՝ Իրանական սարահարթի կենտրոնական շրջաններ:

Բրոնզի դարում Հայաստանում եղան քաղաքակրթական լուրջ նվաճումների: Դրա վկայություններից է զարգացած մետաղամշակությունը: Այն ժամանակի գիտության բացառիկ նվաճում էր **Մեծամորի ասորղաղիպարանը**, որտեղից աստղային երկինքը դիտարկվել է դեռևս Ք. ա. 2800–2600 թվականներին:

Հայկական լեռնաշխարհում հայտնաբերվել են հարյուրավոր բրոնզեդարյան հուշարձաններ, որոնցից շատերը համաշ-

*Բրոնզի դարի խեցեղեն՝
պարկերանշաններով*

խարհային նշանակություն ունեն: Կարևորագույն հուշարձաններից է **Շենգավիթը** (Երևանյան լճի հարևանությամբ): Հնագետները հաճախ այդ հուշարձանի անունով են կոչում ողջ մշակույթը: Եզակի հուշարձաններից է **Լճաշենը** Սևանա լճի ավազանում, որտեղից հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ բարձրաժեռ և եզակի գտածոներ:

Բրոնզի դարի ընթացքում մարդիկ կարողացան հանքաքարից ստանալ նաև **երկաթ**, որը հնարավոր էր շատ բարձր ջերմաստիճանի պայմաններում: Երկաթի լայն կիրառությունը, սակայն, սկսվեց Ք. ա. II հազարամյակի վերջից:

Նախնադարյան հասարակության անկումը: Նախնադարում բոլոր մարդիկ հավասար էին, նրանք չունեին մասնավոր սեփականություն: Սակայն ժամանակի ընթացքում, երբ կատարելագործվեցին աշխատանքային գործիքներն ու զենքերը, մարդիկ սկսեցին ստանալ եկամուտներ և կուտակել հարստություն: Տնտեսության զարգացմանը նպաստում էր նաև առևտուրը: Տոհմացեղային համայնքներում ընդգրկված ընտանիքներն աստիճանաբար սկսեցին սեփականացնել իրենց զբաղեցրած տարածքները: Այդպես առաջ եկավ **մասնավոր սեփականությունը:**

Առավել մեծաթիվ, ձեռներեց և ուժեղ անդամներ ունեցող ընտանիքները սկսեցին հարստանալ: Շրջապատի նկատմամբ ունեցած առավելության շնորհիվ նրանք դառնում էին տոհմերի ու ցեղերի առաջ-

Կրծքագարդ Գեղարտոից
(Ք.ա. XVIII-XXV դդ.)

Բրոնզի դարի դամբարան
Աղավնաբուն հնավայրում

Մեդաղի ճուլման կադասյար
Գեղարքուրի բրոնզեդարչան
հնավայրից

Ք. ա. II հազարամյակի
Բուրվառ Մեծամորից, որն
այսօր մեր եկեղեցիներում
կիրառվող բուրվառների
նախատիպն է

նորդներ, որն ավելի էր մեծացնում նրանց հարստանալու հնարավորությունն ու իշխանությունը:

Նախնադարյան հասարակության ամենաբնորոշ կողմը՝ բոլոր մարդկանց հավասարությունը, վերացավ: Առաջացավ **հասարակության շերտավորում**: Բարձր դասը կազմում էին տոհմացեղային ավագանին և քրմությունը: Առանձին դաս էին կազմում զինվորականները: Իսկ ստորին խավը կազմված էր հասարակ ժողովրդից:

Պետության առաջացումը: Բրոնզի դարի առաջին փուլում (Ք. ա. XXXV–XXIV դդ.), մարդկությունը հասավ զարգացման պետականության աստիճանին: Նախկին ցեղային միությունները միավորվում էին՝ կազմելով դաշինքներ, կամ առավել ուժեղները նվաճում էին թույլերին՝ իրենց ենթարկելով նվաճվածներին, նրանց տարածքը և ունեցվածքը:

Նորաստեղծ կազմավորումների վերնախավն անհրաժեշտաբար սկսեց մեծ ուշադրություն դարձնել զինված ուժերին: Ամենից առաջ անհրաժեշտ էր կազմակերպել պաշտպանությունն արտաքին թշնամիներից: Մեծ կարևորություն ուներ հասարակական աշխատանքների կազմակերպումը (վար ու ցանք, ջրանցքների անցկացում և այլն): Մարդկանց համակեցությունն ապահոցելու համար անհրաժեշտ էր պահպանել ներքին կարգ ու կանոնը, հսկել պարտականությունների կատարումը և այլն: Այդ ամենը հանգեց-

րեց կառավարման հատուկ համակարգի ստեղծմանը:

Երկրագնդի վրա առաջին պետական կազմավորումները ստեղծվեցին են Ք. ա. IV հազարամյակի վերջին և III հազարամյակի սկզբին: Այդ ժամանակաշրջանում էլ հիշատակվում է առաջին պետությունը Հայաստանում՝ **Արարիքան**:

*Թռչունի բրոնզե արձանիկ
Լճաշենից, Ք.ա. XIV-XIII դդ.*

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչպե՞ս ստացվեց բրոնզը: Ի՞նչ առավելություն ուներ այն:
2. Քանի՞ փուլի է բաժանվում բրոնզի դարը:
3. Ներկայացրե՛ք Հայաստանի բրոնզի դարաշրջանի նվաճումները:
4. Ինչպե՞ս քայքայվեց նախնադարյան հասարակությունը: Ինչո՞վ փոխարինվեց այն:
5. Ե՞րբ են ստեղծվել առաջին պետական կազմավորումները:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Մեծամորի ասորագիտարան, Շենգավիթ, Լճաշեն, մասնավոր սեփականություն, հասարակության շերտավորում, պետություն, Արարիքա

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

Հայաստանում հայտնաբերվել են բրոնզի դարով թվագրվող մի քանի վիրահատված գանգեր: Հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ վիրահատություններից հետո վիրահատվածները ապրել են երկար տարիներ: Եվ, որ ավելի զարմանալի է, այն ժամանակ մեր նախնիները կարողացել են պատվաստել կենդանու ոսկորը մարդուն, մի բան, որը դժվարանում է անել անգամ այսօրվա բժշկությունը:

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՒՆՇԻԱՐՀԻ ՎԱՂԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՆԵՐԻ ՍԱՆԴՂԱԿ**

ՔԱՐԻ ԴԱՐ		Հ ա զ ա ր ա մ յ ա կ ն ե ր										
		3 000	XII	XI	X	IX	VIII	VII	VI	V	IV	
	Հին քարի դար (պալեոլիթ)	մոտ 3 000 000 տարի առաջ										
	Միջին քարի դար (մեզոլիթ)											
	Նոր քարի դար (նեոլիթ)											
	Պղնձի-քարի դար (էնեոլիթ)											

ԲՐՈՆԶԻ ԴԱՐ		Դ ա ր ե ր																		
		XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX							
	Բրոնզի դար																			
	Վաղ բրոնզի դար																			
	Միջին բրոնզի դար																			
	Ուշ բրոնզի դար																			
	ԵՐԿԱԹԻ ԴԱՐ	XII դ ա ր ի ց ա կ ս ա ծ																		

§ 1. ՀԱՅԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Հայաստանը՝ հնդեվրոպական նախահայրենիք: Մարդիկ բոլոր ժամանակներում հետաքրքրվել են իրենց ընտանիքի, տոհմի, ազգի ծագումով: XVIII–XIX դարերում, երբ բուռն զարգանում էր բոլոր գիտությունը, ժողովուրդների և նրանց լեզուների ծագման հարցը ևս դարձավ գիտական լուրջ ուսումնասիրության առարկա: Պարզվեց, որ կան այնպիսի լեզուների խմբեր, որոնք հազարամյակներ առաջ եղել են մեկ մայր լեզվի բարբառներ: Գիտնականները ցեղակից լեզուների այդպիսի խումբն անվանում են **լեզվաընտանիք**, իսկ դրա մայր լեզուն՝ **նախալեզու**: Մայր լեզվով կամ նախալեզվով խոսողները կոչվեցին **մայր ժողովուրդ**, իսկ նրա զբաղեցրած սկզբնական տարածքը՝ **նախահայրենիք**:

Հայերը պատկանում են աշխարհի ամենաբազմանդամ լեզվաընտանիքին, որը կոչվում է **հնդեվրոպական**, քանի որ այդ լեզվաընտանիքի լեզուները գործածվել են Հնդկաստանի արևելքից մինչև Եվրոպայի արևմուտք ձգվող տարածքում: Գիտնականներին հաջողվել է նաև պարզել, թե որտեղ է եղել հնդեվրոպական նախահայրենիքը: Այն զբաղեցրել է Հայկական լեռնաշխարհը, Փոքր Ասիայի արևելքը, Միջագետքի հյուսիսը և Իրանի հյուսիսարևմուտքը:

Տարբեր ժամանակներում աշխարհում լույս են տեսել բազմաթիվ քարտեզներ, որոնցում ներկայացվել է մարդկության ամենավաղ շրջանի իրադրությունը:

Իրանցից շարերում Հայաստանը նշվում էր ոչ թե որպես սովորական մի երկիր, այլ «Իրախար երկրի վրա»: Այն և հաջորդ էջերում ներկայացված են Անգլիայում և Ֆրանսիայում լույս տեսած նման երեք քարտեզներ:

Ֆրանսիացի քարտեզագիր Ֆիլիպ Բուաշեի քարտեզը, որտեղ Եդեն–դրախարը նշված է Հայաստանում 1783 թ.

*Անգլիացի քարտեզագիր
Էմանուել Բոունի «Երկրային
դրահարի քարտեզը», որտեղ
Եդեմ-դրահարը նշվում է
Հայաստանում
Լոնդոն, 1780 թ.*

*Ֆրանսիացի քարտեզագիր
Ռոբեր Վոյոնդի
«Մարդկության առաջին
դարաշրջանները քարտեզը»,
որտեղ Եդեմ-դրահարը նշվում
է Հայաստանում
Փարիզ, 1762 թ.*

Այսինքն՝ Հայկական լեռնաշխարհը կազմել է հնդեվրոպական նախահայրենիքի **կենտրոնական շրջանը**:

Հնդեվրոպական մայր լեզվից են առաջացել, այսինքն՝ հայերենին ցեղակից լեզուներից են անգլերենը, ֆրանսերենը, գերմաներենը, իսպաներենը, իտալերենը, ռուսերենը, շվեդերենը, հնդկերենը, պարսկերենը, քրդերենը և բազմաթիվ այլ լեզուներ: Այդ լեզուներով խոսողների ընդհանուր թիվն աշխարհում այսօր անցնում է երեք միլիարդից:

Հայաստանը Հին Արևելքի վեպերում և առասպելներում: Հետաքրքրական է, որ Հայաստանը, լինելով հնդեվրոպական ժողովուրդների նախահայրենիքը, **սրբազան երկիր** է համարվել նաև այլ ծագումով ժողովուրդների համար:

Ինչպես գիրենք, Աստվածաշնչի համաձայն, Աստված առաջին մարդկանց արարել է Եդեմ-դրահարում: Այն գտնվում էր Եփրատ և Տիգրիս գետերի սկունքներում, այսինքն՝ Հայկական լեռնաշխարհում: Նույն Աստվածաշունչ մատյանում պարունկում է, որ Եդեմ-դրահարում էին պահվում իմաստության և անմահության խորհրդանշանները: Իսկ համաշխարհային ջրհեղեղից հետո Նոյի տապանը հանգրվանել է Արարատ լեռների վրա՝ կրկին Հայաստանում:

Աստվածաշունչ մատյանից բացի՝ նման տեղեկություններ են պահպանվել նաև Հին աշխարհի բազմաթիվ արձանագրություններում: Միջագետքից և Միդիայից հայտնաբերված սեպագիր արձանագրու-

թյուններում նշվում է, որ Հայաստանը համարվել է «Աստվածային սուրբ օրենքների երկիր», «Անմահության երկիր», մի երկիր, որտեղից տարածվել են իմաստությունն ու արվեստը: Հնագույն զրույցների համաձայն՝ Արեգակի ոսկյա կացարանը Վանա լճի հատակին էր...

Հայերի ծագման մասին պարունոդ ավանդազրույցները: Հայերի ծագման մասին ավանդազրույցներ են եղել դեռևս անհիշելի ժամանակներում: Դրանցից հնագույնը հայկական այն ավանդազրույցն է, որի համաձայն՝ հայերը դուրսագուն Հայկի ժառանգներն են:

*«Հայկի և Բելի
ճակատամարտը»
Հեղինակ՝ իրալացի նկարիչ
Ջուլիանո Զաստո, 1885 թ.*

«Հայկ նահապետ»
Հեղինակ՝ Մկրտում
Հովնաթանյան

Հայերի ծագման մասին ավանդազրույցներ են պահպանել նաև հույները, հրեաները, վրացիները, արաբները և այլ ժողովուրդներ: Այդ բոլոր զրույցներում հայերը ներկայանում են որպես մեծ և քաջ ժողովուրդ, որի հետ ազգակից լինելը պատվաբեր է:

Հարցեր և առաջադրանքներ

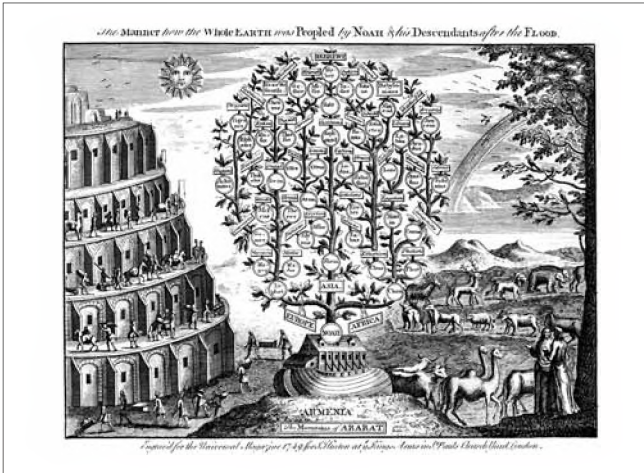
1. Բացատրե՛ք «նախալեզու» և «նախահայրենիք» հասկացությունները:
2. Որտե՞ղ է եղել հնդեվրոպական նախահայրենիքը:
3. Ի՞նչ գիտեք հնդեվրոպական ծագումով ժողովուրդների մասին:
4. Ի՞նչ կերպարով է ներկայանում Հայաստանը Հին աշխարհի վեպերում և առասպելներում:
5. Ներկայացրե՛ք հայերի ծագման մասին պատմող հայկական ավանդազրույցը:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Լեզվաբնությանիք, նախալեզու, մայր ժողովուրդ, նախահայրենիք, հնդեվրոպական լեզվաբնությանիք, «Աստվածային սուրբ օրենքների երկիր», «Անմահության երկիր»

ԱՍՏՎԱԾԱՇՈՒՆՉԸ ԵԴԵՄ-ԳՐԱԽՏԻ ՄԱՍԻՆ

Տեր Աստված մարդուն ստեղծեց երկրի հողից, նրա դեմքին կենդանության շունչ փչեց, և մարդը եղավ կենդանի էակ: Աստված դրախտ տնկեց Եդեմում՝ արևելյան կողմում, և այնտեղ դրեց իր ստեղծած մարդուն: Գետ էր բխում Եդեմից, որպեսզի ոռոգեր դրախտը, և այնտեղից բաժանվում էր չորս ճյուղերի: Մեկի անունը Փիսոն է... Երկրորդ գետի անունը Գեհոն է... Երրորդ գետը Տիգրիսն է... Չորրորդ գետը Եփրատն է:

Լուրդնում լույս տեսած Աստվածաշունչ մատյանի նկարագար-դում, որտեղ պատկերված է մարդկության ծառը: Այն սկիզբ է առնում Հայաստան աշխարհի Արարատ լեռների վրա գտնվող Նոյյան տապանից

ԱՍՏՎԱԾԱՇՈՒՆՉԸ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԶԲԿԵՂԵՂԻ ՄԱՍԻՆ

Աստված բնաջնջեց երկրի երեսին գտնվող ամեն մի էակ՝ մարդուց մինչև անասուն, սողուններից մինչև երկկրի թռչունները: Կենդանի մնաց միայն Նոյը, նաև նրանք, որ նրա հետ տապանում էին:

Ջուրը գնալով իջնում, քաշվում էր երկրի վրայից, և հարյուր հիսուն օր անց այն նվազեց: Յոթերորդ ամսի քսանյոթին տապանը նստեց Արարատ լեռների վրա:

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄԱՀԱՅՐ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ ՀԱՅԿԻ ՄԱՍԻՆ

Այս Հայկը... վայելչակազմ էր, թիկնավետ, գեղագանգուր մազերով, վառվռուն աչքերով, հաստ բազուկներով: Սա քաջ և երևելի եղավ հսկաների մեջ, դիմադրող այն բոլորին, որոնք ձեռք էին բարձրացնում բոլոր հսկաների ու դյուցազունների վրա տիրապետելու: Սա խրոխտանալով ձեռք բարձրացրեց Բելի բռնատիրության դեմ, երբ մարդկային ցեղը սփռվում, տարածվում էր ամբողջ երկրով մեկ...

§ 2. ՎԱՂ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ

Արարտուրա երկրի մասին պատմող շումերական բնագիր

Հայկական առաջին պեղական կազմավորումը. Արարտուրա: Հայկական լեռնաշխարհի մինչ օրս հայտնի առաջին պետությունն *Արարտուրան* է, որը գոյություն է ունեցել Ք. ա. XXVIII–XXVII դարերում: Այդ մասին իմանում ենք Միջագետքի հարավում բնակված *շումերների* արձանագրություններից:

Արատտայի արքան միաժամանակ երկրի հոգևոր առաջնորդն էր՝ քրմապետը: Քրմապետ–արքան երկրի կարևորագույն հարցերը քննարկում էր Ավագների ժողովում, որը նման էր այսօրվա խորհրդարանին: Շումերական բնագրերը տեղեկացնում են Արատտայի հզոր բանակի, պարսպապատ մայրաքաղաքի, նաև սեփական գրի գործածման մասին: Արատտայի հովանավոր աստվածն էր Հայկը, որն իմաստության և ջրերի աստված Հայայի որդին էր:

Պարկերաքանդակ որսի տեսարանով և մեհենագիր արձանագրությամբ Մալաթիա, Ք.ա. XII–XI դդ.

«Արմենիա» անվան հնագույն հիշատակությունները: Օտար լեզուներում Հայաստանն ամենից ավելի ճանաչված է «Արմենիա» անվամբ կամ դրա տարբերակներով: Այդ անվան հնագույն վկայությունները վերաբերում են Ք. ա. XXIV–XXIII դարերին: Միջագետքի սեպագիր արձանագրություններում այն հիշատակվում է «Արմանի», իսկ Սիրիայից գտնված բնագրերում՝ «Արմի» ձևով: Հնագույն արձանագրություններում նաև նշվում է, որ Արմի երկրում ապրում էին «Հայայի որդիները», այսինքն՝ հայորդիները:

Կորդվաց (Կուրիական) աշխարհակալությունը: Ք. ա. XXIII դարի վերջին բռնակալ Նարամ–Սինը նվաճել էր ողջ Միջագետքը և հալածում էր ժողովուրդներին: Շումերներն օգնություն խնդրեցին Հայկական լեռնաշխարհի երկրների միությունից, որի գործերը հարավային Կորդվաց աշխարհի փրկակալների առաջնորդությամբ արշավեցին Միջագետք: Մեր գործերը կործանեցին բռնակալ Նարամ–Սինին, իսկ իրենց իշխանությունը շուրջ հարյուր փարի փարածվեց մինչև Պարսից ծոց: Շումերական սեպագիր արձանագրություններում Կորդվաց աշխարհը կոչվում է **Կուրիական երկիր:** Այդ պատճառով Ք. ա. XXII դարի մեր նախնիների պատմության հարյուրամյա հերոսական այդ շրջանը հայտնի է որպես **Կուրիական աշխարհակալություն:**

Հայասա թագավորությունը: Ք. ա. XV–XIII դարերում Հայաստանի արևմուտքում բնակվող խեթերը, որոնք հայերին ազգա-

Բրոնզե մարտակառք
Լճաշենից, Ք. ա. XIV–XIII դդ.

Նարամ–Սինի կոթողը՝ բոլոր
ժողովուրդներին փրկելու
խորհրդանշական պատկերով

Ք. ա. II հազարամյակի
հայաստանյան
զինարեսակներ

կից հնդեվրոպական ժողովուրդ էին, մեր երկիրը կոչում են «Հայասա», որը խեթերեն նշանակում է «հայերի երկիր»:

Հայասան ուներ իր արքունիքը, բանակը, քաղաքային կենտրոնները, **դիցարանը**, նաև արքունի դիվան՝ իր դպիրներով, որոնք վարել են պետական գրագրությունը: Հայասան ռազմադաշտ էր դուրս բերում 700 մարտակառքից և 10–հազարանոց հետևակից բաղկացած բանակ: Այդ ժամանակաշրջանի համար դա բավականին մեծ ուժ էր:

Նաիրի երկիրը: Ք. ա. XIII–X դարերում Հայկական լեռնաշխարհից հարավ գտնվող Ասորեստանի արքաները Հայաստանի հարավում և Վանա լճի ավազանում բազմիցս հիշատակում են Նաիրի երկիրը: Նաիրիի բազմաթիվ արքա–առաջնորդներ դաշինք էին կնքել ընդհանուր թշնամու դեմ պայքարելու համար: Ասորեստանի արձանագրություններում Նաիրին հիշատակվում է իբրև **«ընդարձակ, հայասրակություն չճանաչող երկիր»**, որն ուներ **«250 քաղաք՝ զորավոր պարիսպներով»**: Ք. ա. IX դարում Նաիրին արդեն հանդես է գալիս որպես մեկ միասնական պետություն:

Հայկազունիների Արարատյան թագավորությունը: Ք. ա. IX դարի առաջին կեսին Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնում և հյուսիսում հիշատակվում է մեկ այլ մեծ պետություն՝ **Ուրարտուն:** Գա Հայկի սերունդների՝ Հայկազունիների ստեղծած Արարատյան թագավորությունն էր: Թագավորության կենտրոնը Արարատյան դաշտում էր: «Ուրարտու» անունը «Արարատ» անվան

ասորեստանյան տարբերակն է: Այդ թագավորության շնորհիվ «Ուրարտու» անունը շուտով հայտնի դարձավ այլ ազգերի մեջ, և ամբողջ Հայաստանը նրանք սկսեցին կոչել այդ անունով: Ասորերեն և բաբելերեն արձանագրություններում Հայաստանն «Ուրարտու» է կոչվում մինչև Ք. ա. IV դարի կեսը:

Ասորեստանյան աղբյուրներում առաջին անգամ որպես Ուրարտուի արքա հիշատակվում է **Արամեն**, որն, ըստ պատմահայր Մովսես Խորենացու, ամենաքաջ ու հզոր Հայկազունիներից էր: Նա Ք. ա. 860–840–ական թթ. հերոսաբար մարտնչել է ասորեստանյան զորքերի դեմ և դուրս բերել Հայաստանից:

*Արծաթե զավաթ
Քարաշամրից՝ ռազմական
հաղթանակի տեսարաններով,
Ք. ա. XXII–XXI դդ.*

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Պետական ինչ կառուցվածք ուներ Արատտա երկիրը:
2. Ե՞րբ են առաջին անգամ հիշատակվում «Արմենիա» անվան նախաձևերը:
3. Ի՞նչ գիտեք Կուտիական (Կորդվաց) աշխարհակալության մասին:
4. Ներկայացրե՞ք Հայասա թագավորությունը և Նաիրի երկիրը:
5. Պատմե՞ք Հայկազունիների Արարատյան թագավորության մասին:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Պետական կազմավորում	Դարաշրջանը	Տարածքը	Հիշատակություններ դրա մասին
1.			
2.			
3.			

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Շումերներ, Արմանի, Արմի, Կուտիական աշխարհակալություն, Հայասա, Նաիրի երկիր, Հայկազունիների Արարատյան թագավորություն

**«ԷՆՄԵՐՔԱՐԸ ԵՎ ԱՐԱՏՏԱՅԻ ՏԻՐԱԿԱԼԸ» ՇՈՒՄԵՐԱԿԱՆ ԲՆԱԳԻՐԸ
ԱՐԱՏՏԱՅԻ ԺՈՂՈՎՐԳԻ ԵՎ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԶՐՀԵՂԵՂԻ ՄԱՍԻՆ**

Ժողովուրդն Արատտայի՝ գերադասված մյուս ժողովուրդներից,
ժողովուրդը, որին Գումուզին (իմա՝ Հայկը) զատեց մյուս ժողովուրդներից...
Նրանք, որ կանգնեցին ջրհեղեղի մեջ
այն ժամանակ, երբ ջրհեղեղը սրբեց ամեն բան...

**ՀԱՏՎԱԾ ՆԱՐԱՄ-ՍՈՒԵՆԻ ԲՆԱԳՐԵՐԻՑ, ՈՐՈՒՄ ՎԿԱՅՎՈՒՄ Է
ԱՅԳ ԱՐՔԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀ ՀԱՄՆԵԼԸ ԵՎ ԱՅՆՏԵՂ՝
ԱՐՄԱՆՈՒՄ, ԵՐԿՐԻ ՀԵՏ ԲԱԽՎԵԼԸ**

Քանի որ երբևէ՝ մարդկության արարումից ի վեր, ոչ մի թագավոր չէր նվաճել Ար-
մանումն ու Էրլան,

Ներգալն* (իր) զենքով ճանապարհ բացեց Նարամ-Սուենի՝ հզորի համար, և տվեց
Նրան Արմանումն ու Էրլան:

Եվ նա տվեց Նրան Ամանուսը՝ Մայրիների լեռը, ու Վերին ծովը...

* Ներգալը միջագետքյան դիցաբանության մեջ անդրաշխարհի աստվածն էր:

**ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԻ ԱՐՔԱ ԹԻԳԼԱԹՊԱԼԱՍԱՐ Ի-Ը (Ք. Ա. 1114-1076 ԹԹ.)
ՆԱԻՐՅԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

... Աշշուր աստծո՝ իմ տիրոջ հրամանով արշավեցի ես Նաիրի երկրների դեմ, որոնց
հեռավոր արքաները Վերին ծովի* փեղկին չէին տեսել հպատակություն: Ես առաջ
շարժվեցի խորդուբորդ ճանապարհներով և վտանգավոր անցումներով, որոնց էու-
թյան (մասին) ոչ մի արքա նախկինում չգիտեր. (դրանք) փակված արահետներ (էին
և) անհայտ հեռավոր շրջաններ... Նաիրի երկրների 23 արքաներ իրենց երկրներում
իրենց մարտակառքերն ու բանակը միավորեցին (և) շարժվեցին ընդառաջ՝ պատե-
րազմ մղելու, պայքարելու և մարտնչելու:

* Նկատի ունի Վանա լիճը

1. Աշխարհի բոլոր ժողովուրդներն ունեն իրենց հայրենիքը: Այն սրբացվում է ժողովրդի կողմից, նրա մասին հյուսվում են առասպելներ ու լեգենդներ: Հայ ժողովուրդը այն ազգերին է պատկանում, ովքեր ի սկզբանե ձևավորվել են մի որոշակի տարածքի վրա, դարեր շարունակ ապրել ու ստեղծագործել են նույն տեղում:
  - Ո՞րն է հայերի հայրենիքը: Ինչո՞ւ է այն այդպես կոչվում: Ինչպե՞ս են մեզ անվանել մեր հարևանները: Քարտեզի վրա ցոյց տվեք Հայկական լեռնաշխարհի դիրքը, բնական սահմանները, բարձր լեռներն ու լեռնաշղթաները:
2. Հայաստանի բնակլիմայական պայմանները բազմազան են: Դա նպաստել է տնտեսության մի շարք ճյուղերի զարգացմանը, Հայաստանին բնորոշ բույսերի մշակմանը: Տնտեսության զարգացման համար բարենպաստ պայմաններ են ապահովել նաև լեռնաշխարհից սկիզբ առնող բազմաթիվ մանր ու խոշոր գետերը, լճերը: Դրանք օգտագործվել են նժողովման, ն՛ սավազնացություն կազմակերպելու նպատակով:
  - Թվարկե՛ք և քարտեզի վրա ցոյց տվե՛ք Հայկական լեռնաշխարհից սկիզբ առնող գետերը, լճերը: Ներկայացրե՛ք դրանց հին անվանումները: Տնտեսության ո՞ր ճյուղերն էին զարգացած Հին Հայաստանում: Թվարկե՛ք Հայկական լեռնաշխարհին բնորոշ մի քանի բույսեր և կենդանիներ:
  - Քարտեզի վրա ցոյց տվե՛ք Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի տարածքները: Քանի՞ նահանգների է բաժանված եղել Մեծ Հայքի տարածքը: Թվարկե՛ք դրանք և ցոյց տվե՛ք քարտեզի վրա: Մեծ Հայքի ո՞ր մասն է կազմում Հայաստանի Հանրապետությունը:
3. Մարդկությունը զարգացել է հարյուրհազարավոր տարիների ընթացքում: Պատմության պարբերացման ամենավաղ շրջանը կոչվում է նախնադար: Այդ դարաշրջանները գիտնականներն առանձնացրել են ըստ այն հիմնական նյութի, որով այդ շրջանում պատրաստում էին աշխատանքային գործիքները: Դարերի ընթացքում փոխվել են մարդկանց արտաքին տեսքը, զբաղ-

մունքը, բնակավայրը: Ի հայտ են եկել կրոնական հավատալիքներ, առաջացել են առաջին պետությունները:

- Գծապատկերի տեսքով ներկայացրեք պատմության պարբերացումը, ժամանակաշրջանները, հիմնական զբաղմունքները, նախամարդու կայանման վայրերը, այդ շրջանում կատարված գյուտերը: Ներկայացրեք՝ ինչպես առաջացավ մասնավոր սեփականությունը և տեղի ունեցավ հասարակության շերտավորումը: Երբ առաջացան առաջին պետությունները: Հայկական լեռնաշխարհի տարածքում նշեք առաջին պետական կազմավորումը:

4. Աշխարհի ամենաբազմանդամ լեզվաընտանիքը հնդեվրոպականն է: Այդ լեզվաընտանիքին պատկանող ժողովուրդները ունեցել են ընդհանուր նախահայրենիք: Հնդեվրոպական մայր լեզվից առաջացել են բազմաթիվ լեզուներ, այդ թվում՝ նաև հայերենը: Այդ ժողովուրդները, աստիճանաբար տարածվելով՝ հեռացել են այլ տարածքներ և հիմնավորվել այդ վայրերում: Հայ ժողովուրդը մնացել է իր նախահայրենիքում և հետագայում ստեղծել պետական կազմավորումներ:

- Ո՞րն է հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին պատկանող ժողովուրդների նախահայրենիքը: Թվարկեք հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին պատկանող մի շարք ժողովուրդների: Ի՞նչ աղբյուրներից ենք տեղեկանում, որ բոլոր այդ ժողովուրդների համար նախահայրենիքը եղել է Հայաստանը: Ներկայացրեք վաղ պետական կազմավորումները Հայաստանի տարածքում:

5. Պետական կազմավորումների ի հայտ գալուց ի վեր Հայաստանի տարածքը ենթարկվել է որոշակի բաժանումների: Ք. ա. III–II հազարամյակներում նրա տարածքը բաժանված է եղել բազմաթիվ մանր պետական կազմավորումների: Սակայն համահայկական թագավորությունների սկզբնավորմամբ այդ բաժանումները բազմիցս փոփոխվել են՝ մերթ միավորված են եղել մեկ միասնական պետական կազմավորման մեջ, մերթ բաժանվել առանձին թագավորությունների, ենթարկվել վարչական ավելի մանր բաժանումների՝ աշխարհներ (նահանգներ), գավառներ:

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ
ՀԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ**

**§ 1. ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՄԸ:
ՏՈՒՇՊԱ-ՎԱՆԸ՝ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ**

Վանի թագավորության հիմնադրումը:
Ք. ա. II հազարամյակի վերջին և I հազարամյակի սկզբին Ասորեստանի հարձակումներն ավելի հաճախակի էին դարձել: Դա Հայկական լեռնաշխարհի իշխանություններին մղում էր ավելի արագացնելու միավորման գործընթացն ընդդեմ ընդհանուր թշնամու:

Ք. ա. IX դարում Վանա լճի ավազանում ստեղծվում և աստիճանաբար հզորանում է մի նոր թագավորություն, որը մեծ դեր է խաղացել ոչ միայն Հայաստանի, այլև համաշխարհային պատմության մեջ: Աստվածաշնչում այդ թագավորությունը հայտնի է *Արարար* անվամբ, իսկ ասորեստանցիներն այն կոչում էին *Ուրարու:*

Իր արքաների ասուրերեն արձանագրություններում երկիրը կոչվում է մեկ այլ ավանդական անվամբ՝ *Նաիրի*: Իսկ տեղական լեզվով սեպագրերում այն կոչվում է *Բիայնիլի*, որը կապված է Վան անվան հետ: Դա է պատճառը, որ գիտության մեջ այդ պետությունը հաճախ կոչում են *Վանի թագավորություն*:

Ասորեստանի արքաների արձանագրություններում *Արամեից* հետո Հայաստանի հզոր արքա է հիշատակվում *Սարղուրի I-ը*:

*Աշխարհի հնագույն՝
Ք. ա. I հազարամյակի
առաջին կեսի Բարեղունյան
քարտեզը, որտեղ նշված
7 երկրներից մեկը
Ուրարու-Հայաստանն է:*

*Տուշպա (Տոսպ, Վան)
մայրաքաղաքի հիմնադրման
արձանագրություններից*

*Տուշպա (Տոսպ, Վան)
ամրոցը Վանա լճից*

Նա Ք. ա. 830–ական թվականներին դիմակայել է ասորեստանյան արշավանքներին: Ի տարբերություն Արամ Հայկագունու, որի իշխանությունը տարածվում էր Հայաստանի կենտրոնական և հյուսիսային շրջաններում, Սարդուրի I-ը հիշատակվում է որպես Հայաստանի հարավային շրջանների տիրակալ: Նրա շինարարական և ռազմական գործունեությունը կապվում է Վանա լճի ավազանի և Աղձնիք աշխարհի տարածքների հետ:

Սարդուրի I-ի ձեռնարկած կարևոր քայլերը հզորացրին վերելքի ուղին բռնած թագավորությունը: Իսկ նրա հաջորդների իշխանությունը, Վանա լճի ավազանից և Աղձնիքի տարածքից ընդարձակվելով, աստիճանաբար ընդգրկեց ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհը, ապա տարածվեց նաև հարակից երկրների վրա:

Տուշպա-Վանը՝ մայրաքաղաք: Պատմության մեջ հայտնի են բազմաթիվ դեպքեր, երբ նորաստեղծ պետությունը հզորանում է, ուստի կարիք է զգացվում նոր, ավելի մեծ ու հզոր մայրաքաղաքի: Այդպես եղավ նաև Վանի թագավորությունում:

Ք. ա. 830-ական թվականներին Սարդուրի I-ը Վանա լճի արևելյան ափին հիմնադրեց *Տուշպա (Տոսպ, Վան)* մայրաքաղաքը: Լճափին բարձրացող հսկայածավալ բնական ժայռի վրա նա կառուցեց բարձր պարիսպներով ու հզոր աշտարակներով անմատչելի մի ամրոց: Մայրաքաղաքի շինարարությունը և ավելի շքեղացումը նաև շարունակվեց հետագա արքաների օրոք, որոնք իրենց տիտղոսաշարում, որպես բացառիկ պատիվ, իրենց կոչում էին «*տերը Տուշպա քաղաքի*»:

Տուշպա (Տոսպ) մայրաքաղաքի հիմնադրման կապակցությամբ Սարդուրի I-ը թողել է միևնույն բովանդակությամբ մի քանի արձանագրություն, որտեղ նա ներկայանում է ասորեստանյան արքաների տիտղոսաշարով՝ «*մեծ արքա, հզոր արքա, տիեզերքի արքա, արքաների արքա, Նաիրի երկրի արքա...*»: Այդ տիտղոսաշարը նրան էր անցել հաղթողի իրավունքով՝ Ասորեստանի նկատմամբ տարած հաղթանակի շնորհիվ: Հայտնի է, որ նրա գորքերը Ք. ա. 833 թվականին Հայկական Տավրոսի հարավային լանջերին հաջողությամբ պատերազմել են Ասորեստանի արքա Սալմանասար III-ի դեմ:

Արծաթյա դուլ՝ ոսկյա որի պաշտամունքային պատկերաշերտով

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ե՞րբ է ստեղծվել Վանի թագավորությունը:
2. Ի՞նչ անուններով է հայտնի Վանի թագավորությունը:
3. Ի՞նչ գիտեք Արամե Ուրարտացու մասին:
4. Ո՞վ է հիմնել Տուշպա (Տոսպ, Վան) մայրաքաղաքը:
5. Պատմե՞ք Սարգուրի I-ի մասին:

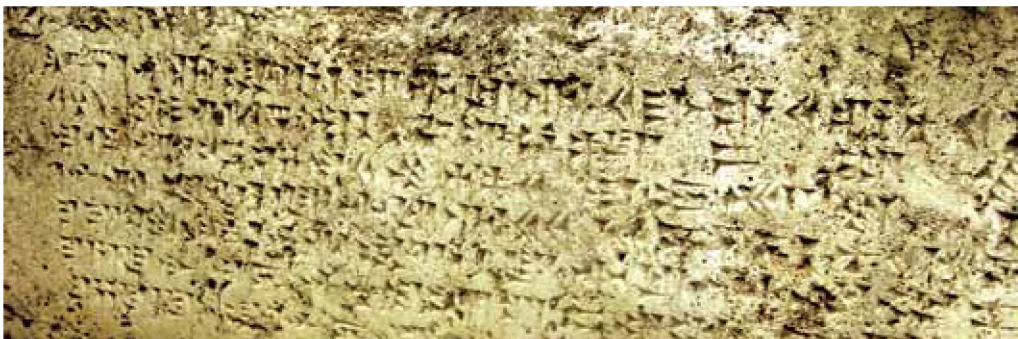
ՆՈՐ ՀԱՄԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Բիայնիլի, Վանի թագավորություն, Արամե Ուրարտացի, Սարգուրի I, Տուշպա (Տոսպ, Վան), «մեծ արքա», «տիեզերքի արքա»

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ՍԱՐԴՈՒՐԻ I-Ի ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՏՈՒՇՊԱ-ՎԱՆ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԻ ՀԻՄՆԱԴՐՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Արձանագրությունը Սարգուրիի՝ Լուծիարիի որդու՝ մեծ արքայի, հզոր արքայի, տիեզերքի արքայի, Նաիրիի արքայի, որին հավասարը չկա, զարմանահրաշ հովվի, (որ) չի վախենում կովից, արքայի, որ ենթարկում է անհնազանդներին: Սարգուրին՝ Լուծիարիի որդին, արքան (ե) արքաների, որը բոլոր արքաներից հարկ վերցրեց: Սարգուրին՝ որդին Լուծիարիի, ասում է այսպես. «Ես քարերն այս Ալնիունու քաղաքից բերեցի, ես պարիսպն այս կառուցեցի»:

Տուշպա (Տոսպ, Վան) մայրաքաղաքի հիմնադրման մեկ այլ արձանագրություն

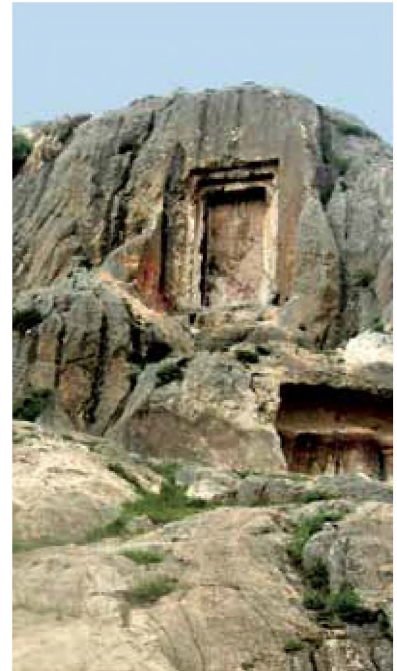
§ 2. ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀԶՈՐԱՅՈՒՄԸ

Վանի թագավորությունն Իշպուհինի գահակալության շրջանում: Ասորեստանի նվաճողական քաղաքականությունը գնալով ավելի սպառնալի էր դառնում: Դրա դեմ անհրաժեշտ էր պայքարել համատեղ ուժերով: Մի կողմից՝ ընդհանուր թշնամուց վտանգը, մյուս կողմից՝ Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչների ազգակցությունն արագացրին ողջ Հայաստանը մեկ միասնական պետության մեջ համախմբելու ընթացքը:

Սարդուրի I-ին հաջորդեց նրա որդին՝ Իշպուհինի արքան (Ք. ա. մոտ 825–810 թթ.): Վանի թագավորության հզորացման, ողջ Հայաստանի միավորման և տարածաշրջանային տերություն դառնալու գործում կարևոր դեր խաղացին Իշպուհինի արքայի օրոք սկսված և նրա որդի *Մենուայի* գահակալության ընթացքում շարունակված բարեփոխումները:

Հատկապես կարևոր էին ռազմական բարեփոխումները, որոնց արդյունքում հասարակ ժողովրդից կազմավորված նախկին աշխարհագորք փոխարինվեց արհեստավարժ, կանոնավոր, ըստ զորատեսակների բաժանված բանակով: Անցկացվեց զորքի վերազինում: Ստեղծվեց ամրոցների մեծ ցանց:

Բացառիկ նշանակություն ուներ կրոնական բարեփոխումը՝ ողջ պետության համար միասնական դիցարանի ստեղծումը,

«Մհերի դուռը», որտեղ արձանագրված է Վանի թագավորության դիցարանը

Բրոնզե թիթեղ՝ Խալդի ասործերկրագութության փեսարանով (Վանի շրջան)

որն արձանագրվեց «Մեերի դուռ» կոչվող ժայռի վրա: Կարևոր էր նաև տեղական սեպագրի ստեղծումը (մինչ այդ օգտագործվում էր ասորեստանյան սեպագիրը ասուրերեն):

Այդ բարեփոխումների շնորհիվ երկիրն ամրապնդվեց և բազմակողմանիորեն ուժեղացավ, որը հնարավորություն տվեց նաև զգալիորեն ընդլայնելու թագավորության սահմանները: Իշպուիևիի օրոք թագավորությանը միացվեց սահմանակից **Մանա երկիրը, Արդինի-Մուսասիր** քաղաքը, որը դարձավ թագավորության գերագույն աստված Խալդիի պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնը:

Վանի թագավորության հզորացումը Մենուա արքայի օրոք: Մենուայի գահակալության շրջանում (Ք. ա. մոտ 810–786 թթ.) Վանի թագավորությունը հզորացավ: Դրան մեծապես նպաստեց երկրի տնտեսական առաջընթացը: Վանա լճի արևելքում կառուցվեց 72 կմ երկարությամբ ջրանցք, որը ժողովրդի մեջ հայտնի է «Շամիրամի ջրանցք» անունով:

Հարվածներ «Խորխոռյան փարեգրությունից»

Մենուա արքայի հաղթարշավների շնորհիվ Հայկական լեռնաշխարհի մեծագույն մասը միավորվում է մեկ կենտրոնացված պետության մեջ: Հայաստանի հյուսիսային շրջանների իշխանությունները թեպետ չեն մտնում Վանի թագավորության մեջ, բայց ընդունում են նրա գերիշխանությունը և պարտավորվում վճարել հարկեր:

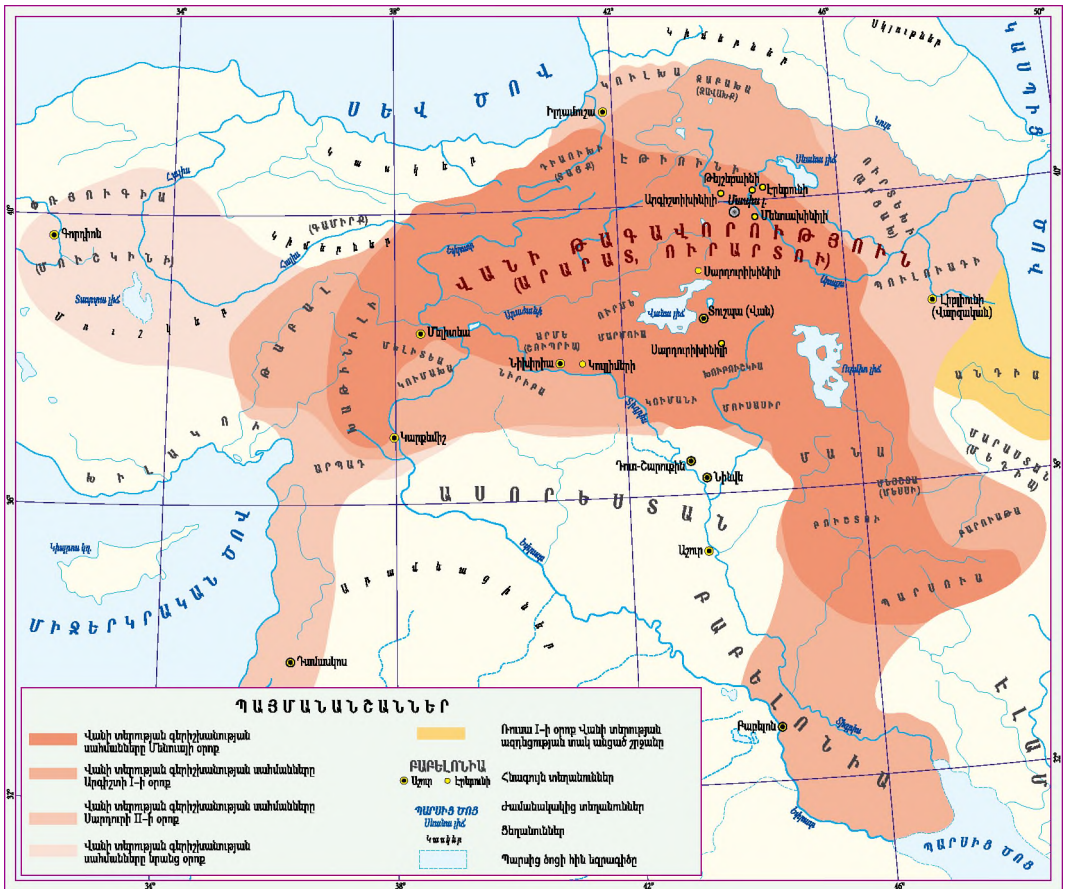
Մենուա արքան իշխանության երկրորդ շրջանում իր գերիշխանությունն է հաստա-

տում Ուրմիա լճի ավազանից շատ հարավ
 և Եփրատ գետից արևմուտք: Նա նաև վե-
 րահսկողություն է սահմանում Զագրոս-
 յան լեռներով դեպի արևելք և դեպի Փոքր
 Ասիա տանող գլխավոր ճանապարհների
 վրա: Մենուան հաղթանակներ է տանում
 Առաջավոր Ասիայի գերտերության՝ Ասու-
 րեստանի նկատմամբ և Վանի թագավո-
 րությունը վերածում տարածաշրջանային
 տերության:

Կավանաններ Վանի
 թագավորության
 հնավայրերից

ՎԱՆԻ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ գործոններ էին նպաստում Հայաստանը մեկ միասնական պետության մեջ համախմբելուն:
2. Պատմե՛ք Իշպուինի արքայի օրոք սկսված և Մենուայի օրոք շարունակված բարեփոխումների մասին:
3. Ինչ գիտեք Արդինի–Մուսասիրի մասին:
4. Ո՞վ է կառուցել «Շամիրամի ջրանցքը», ինչ գիտեք այդ մասին:
5. Ներկայացրե՛ք Մենուա արքայի գերիշխանության սահմանները:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Կազմե՛ք Վանի թագավորության արքաների ժամանակագրական աղյուսակը:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Իշպուինի, Մենուա, «Մեերի դուռ», Արդինի–Մուսասիր, «Շամիրամի ջրանցք»

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ՁԻՈՒ ՑԱՏԿԻ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՄՐՑԱՆԻՇԻ (ՌԵԿՈՐԴԻ) ՍԱՀՄԱՆՈՒՄ

«Խալդյան զորությամբ Մենուա Իշպուինորդին ասում է. «Հենց այս տեղից Արծիբի անունով նժույզը Մենուայի տակ ցատկեց քսաներկու կանգուն»: Մենուան ասում է. «Ով այս արձանագրությունը տեղահանի, թող ոչնչացնեն Խալդին, Թեյշերան, Շիվինին նրա ընտանիքն (ու) ժառանգությունն արևի տակից»:

Վանի տիրակալները հաճախ էին կազմակերպում ռազմամարզական միջոցառումներ: Այս արձանագրությամբ Մենուա արքան հավերժացրել է այդպիսի մի միջոցառման ժամանակ գրանցված բացառիկ արդյունքը:

Կանգունը հավասար էր 51,8 սմ-ի, այսինքն՝ քսաներկու կանգունը կլինի 11 մ 39 սմ: Մենուայի Արծիվ (Արծիբի) նժույզի սահմանած մրցանիշը (ռեկորդը) պահպանվել է 28 դար՝ մինչև 1975թ., երբ գերմանացի Կ. Բերգմանն իր Սվինգեր նժույզով ցարկեց 12 մ 16 սմ:

*Ձիու արձանի գլուխ
Կարմիր բլուրից*

§ 3. ՎԱՆԻ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Վանի տերությունը Արգիշտի I-ի օրոք:

Արգիշտի I-ի օրոք (Ք. ա. 786–764 թթ.) Վանի տերությունը հասավ աննախադեպ հաջողությունների: Նրա թագավորությունն ընդգրկում էր Ուրմիա լճի հարավային ափերից մինչև Ջավախք գավառն ընկած տարածքը, Սևանա լճի ավազանից և Կուր գետից մինչև Մելիտեա և Թաբալ երկրները, Մասիուս և Կորդվաց լեռներից մինչև Ճորոխի ավազանը:

Արգիշտի I-ի հեռավոր արշավանքներից մեկի ժամանակ գրավվեց Բաբելոնիան: Դրանով նա երեք կողմից՝ հյուսիսից, արևելքից և հարավից, արքանի մեջ վերցրեց Ասորեստանը: Ասորեստանյան երբեմնի հզոր տերությունը սարսափի մեջ էր. այդ է վկայում երկրի գործերի գերագույն հրա-

Արգիշտի I-ի արձանագրությանը սաղավարտ

Որմնանկար Էրեբունիից (Արին բերդից)

Դիցարանական էակների արձանիկներ Էրեբունիից (Արին բերդից)

մանատարի խոստովանությունը, որում հայոց մեծ տիրակալը բնութագրվում է իբրև մի արքա, «որի անունն անգամ ահարկու է որպես ծանր հողմ, նրա ուժերը մեծաքանակ են»:

Շատ ավելի մեծ է եղել Արգիշտի I-ի քաղաքական ազդեցության ոլորտը, ինչի մասին պատկերացում են տալիս հնագիտական պեղումները: Մասնավորապես, Հյուսիսային Կովկասում հայտնաբերվել է Արգիշտի I-ի անվամբ սեպագիր արձանագրությամբ սաղավարտ, որը պահվում է Բեռլինի Առաջավորասիական թանգարանում: Նույնպիսի սաղավարտներ են հայտնաբերվել նաև Արխագիայում, Օսիայում և Թոեղքում (Ջավախքի հարևանությամբ):

Արգիշտի I-ը հիմնեց նոր բնակավայրեր: Դրանցից նշանավոր էր *Էրեբունին* (Ք. ա. 782 թ.), որը դարձավ ՀՀ մայրաքաղաք Երևանի հիմքը: Դրանից վեց տարի անց Արարատյան դաշտում արքան հիմնեց նոր քաղաք-ամրոց՝ *Արգիշտիիսիսիս* (հին մայրաքաղաք Արմավիրի հարևանությամբ): Դրանք դարձան Արգիշտի I-ի տերության հյուսիսային գլխավոր հենակետերը:

Անփոփելով Արգիշտի I-ի աշխարհակալության մասին մեր տեղեկությունները՝ տեսնում ենք, որ նրա գերիշխանությունը տարածվել է բուն թագավորության սահմաններից շատ հեռու՝ մինչև Փոքր Ասիա և Պարսից ծոց (Բաբելոնիան ներառյալ): Իսկ նրա քաղաքական ազդեցության ոլորտները ձգվել են մինչև Հյուսիսային Կովկաս և Զագրոսի կենտրոնական շրջաններ:

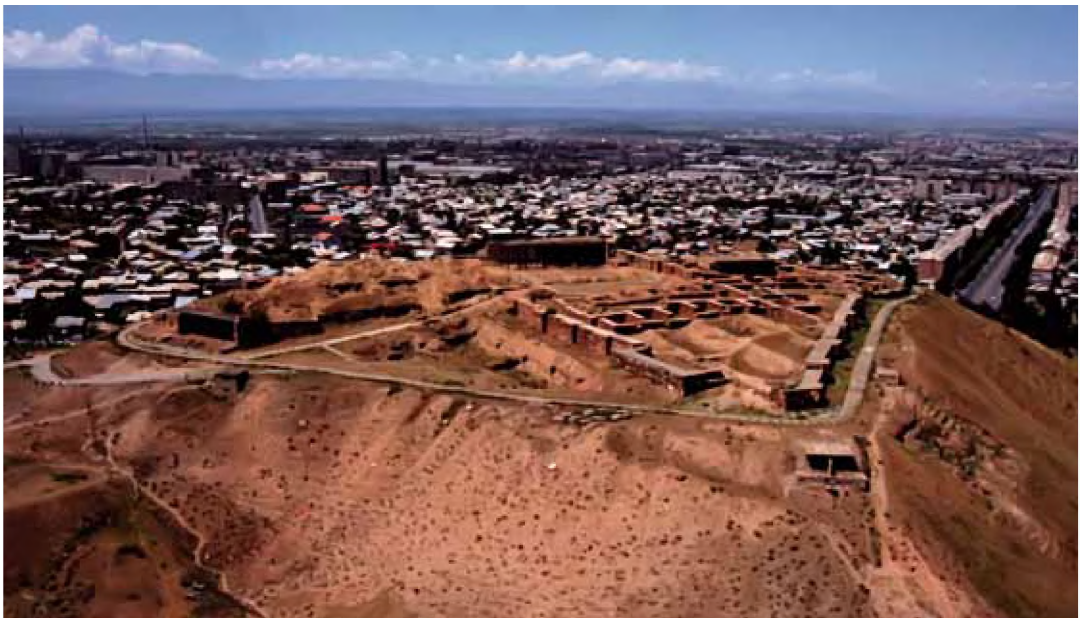
Վանի տերությունը Սարգուրի II-ի օրոք. չորս ծովերի տերությունը: Վանի թագավորության հզորացումը շարունակվում է նաև Արգիշտի Ա-ի հաջորդի՝ **Սարգուրի II-ի օրոք** (Ք. ա. 764–735 թթ.): Նրա գահակալման ժամանակաշրջանում Վանի տերությունն ունեցել է տարածքային ամենամեծ աճը:

Հյուսիսում նրա տիրապետությունը հասնում էր Սև ծով՝ ներառելով Կուլխա (Կողքիս, Կոլխիդա) երկիրը: Տերության հյուսիսարևելյան սահմանը հասնում էր Կուր գետին. առաջին անգամ սեպագիր արձանագրություններում Արցախը (Ուրտեխի անվամբ) հիշատակում է Սարգուրի II-ը: Արևելքում տերության սահմանը հասնում էր Կասպից ծով, իսկ արևմուտքում՝ Փոքր Ասիա: Սարգուրի II-ը հարավում վերագրավեց Բաբելոնիան՝ անրապնդելով

Խաչրի սարսլաձն առյուծի վրա Ռումանկար, Էրեբունի, Ք. ա. VIII դ.

Էրեբունի հնավայրի ներկայիս տեսքը վերևից

Ռազմի ասարված Թեյշերայի արձանը Արծկեից (ներկայումս՝ Վանի թանգարանի բակում)

սահմանը մինչև Պարսից ծոց, իսկ հարավ-արևմուտքում տիրեց Գամասկոսի թագավորությանը: Չորս ծովերի միջև ստեղծվում է հզոր մի տերություն:

Այսպիսով՝ Մենուայի կառավարման օրոք Վանի տերությունը դարձավ Առաջավոր Ասիայի հզորագույն ուժերից մեկը, իսկ Արգիշտի I-ի և Սարգուրի II-ի օրոք տարածաշրջանի միանձնյա առաջատարն էր: Գա տևեց ավելի քան կես դար:

Հարցեր և առաջադրանքներ

- 1.** Ինչպե՞ս է բնորոշում Արգիշտի I-ին Ասորեստանի գործերի գերագույն հրամանատարը:
- 2.** Ներկայացրե՞ք Վանի տերության սահմանները Արգիշտի I-ի օրոք:
- 3.** Ի՞նչ կարևոր հենակետ-քաղաքներ կառուցեց Արգիշտի I-ը պետության հյուսիսում: Ո՞ր թվականին է հիմնել Արգիշտիխինիլին:
- 4.** Մինչև ո՞ր էին ձգվում Արգիշտի I-ի քաղաքական ազդեցության ոլորտները:
- 5.** Ի՞նչ ընդգրկում ունեք Վանի տերությունը Սարգուրի II-ի օրոք:

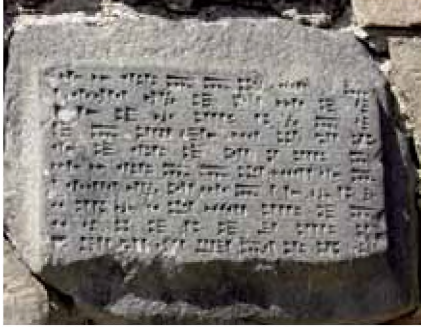
ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Շարունակե՛ք լրացնել ժամանակագրական աղյուսակը:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Արգիշտի I, Էրեբունի, Արգիշտիխինիլի, Սարգուրի II

ԱՐԳԻՇՏԻ Ի-Ը ԷՐԵՐՈՒՆԻ ԲԵՐԳ–ՔԱՂԱՔԻ ՀԻՄՆԱԴՐՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Խալդյան մեծությամբ Արգիշտին՝ Մենուայի որդին, այս ամրոցը հոյակապ կառուցեց: Հաստատեցի Էրեբունի անունը՝ Բիայնիլի (երկրի) զորությունը լուլուական (=բարբարոսական) ցեղերի մեջ ամրապնդելու (համար): Արգիշտին ասում է. «Հողն ամայի էր: Հզոր մեծագործություններ կատարեցի այնտեղ»:

Խալդյան մեծությամբ Արգիշտին՝ Մենուայի որդին, արքա (է) հզոր, արքա մեծ, արքա Բիայնիլի երկրի, տերը Տուշպա քաղաքի:

Էրեբունիի հիմնադրման արձանագրությունը (այլ կերպ ասած՝ Երևանի ծննդյան վկայականը)

ՍԱՐԴՈՒՐԻ ԻԻ-Ի ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԱՆԱ, ԲԱԲԵԼՈՆԻԱ ԵՎ ԲԱՐՈՒԱԹԱ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ԳՐԱՎՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Խալդին արշավեց, սեփական զենքին ենթարկեց Մանա երկիրը, զգետնեց Սարդուրի Արգիշտորդու առջև: Խալդին զորեղ (է), Խալդյան զենքն իմ զորեղ (է):

Արշավեց Սարդուրի Արգիշտորդին: Սարդուրին ասում է. «Արշավեցի Բաբիլու(նի) երկրի վրա: Գրավեցի Բաբիլու(նի) երկիրը: Կտրում էի մինչև Բարուաթա (երկիրը)»: Խալդյան մեծությամբ Սարդուրին ասում է. «Գրավեցի երեք ամրոց, (որ) ամրացված էին, կովում գրավեցի: Քսաներեք քաղաք մեկ օրում նվաճեցի: Ամրոցներն ավերեցի, քաղաքներն այրեցի, երկիրը յուրացրի»...

Ժայռը, որին փորագրված է Սարդուրի ԻԻ-ի գործերի մասին պատմող տարեգրությունը

§ 4. ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՔԱՐՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ՈՒԺԵՐԻ ԴԵՄ

Արգիշտի I-ի օրոք կատարված արձանագրությանը սաղավարը և Սարդուրի II-ի ժամանակաշրջանի արձանագրությանը վահան

*Տլի գլուխներով կավանոթ Կարսի բլուրից
Ք. ա. VIII-VII դդ.*

Ասորեստանի դիրքերի վերականգնումը:

Մեր պատմության մեջ ավելի փառաբանված է Արգիշտի I-ը, քան նրա հաջորդ Սարդուրի II-ը, թեպետ վերջինս ավելի մեծ տարածքներ է նվաճել: Պատճառն այն է, որ Արգիշտի I-ը մինչև վերջ մնաց անպարտելի, իսկ Սարդուրի II-ն իշխանության վերջին շրջանում անհաջողություններ և կորուստներ ունեցավ:

Ասորեստանը լիակատար շրջափակման ենթարկելու և ոչնչացնելու Վանի տերության ծրագրերը, որ մշակվել էին Արգիշտի I-ի և զարգացվել Սարդուրի II-ի օրոք, չիրականացան: Ասորեստանի արքա Թիգլաթպալասար III-ին հաջողվեց Ք. ա. 743 թ. Միրիայի տարածքում կասեցնել Սարդուրի II-ի առաջխաղացումը դեպի հարավ, որով Ասորեստանը փրկվեց լիակատար շրջափակման մեջ ընկնելուց: Իսկ դրանից ութ տարի անց՝ Ք. ա. 735 թ., նա արշավանք ձեռնարկեց դեպի Տուշպա-Վան մայրաքաղաք: Թեպետ մայրաքաղաքը գրավել նա չկարողացավ, սակայն այդ արշավանքով Ասորեստանը վերականգնեց նախկին դիրքերը՝ Վանի տերության հետ դառնալով Առաջավոր Ասիայի երկու հզորագույն տերություններից մեկը:

Ասորեստանի դիրքերի ամրապնդման համար կարևոր դերակատարում ունեցավ Սարգոն II-ը, որը հաջողությամբ օգտագործեց կիներների ռազմաշունչ ցեղերի

ասպատակությունները, որոնք Վանի թագավորություն էին ներխուժել հյուսիսից: Հայտնվելով երկու ճակատով հարձակվող թշնամիների օղակում՝ Ք. ա. 714 թ. Ռուսա I-ն անհաջողություններ կրեց: Մարգոն II-ն այդ տարի հարձակվեց Արդինի-Մուսասիրի գլխավոր տաճարի վրա և թալանեց այն: Իր իսկ վկայությամբ՝ նա տաճարից թալանել է մի քանի տոննա կշռող ոսկյա և արծաթե արձաններ, թանկարժեք իրեր, հսկայական քանակությամբ մետաղյա զենք ու զինամթերք:

Կավե սալիկներ՝ մեհենագիր (հիերոգլիֆ) և սեպագիր արձանագրություններով

Վանի թագավորությունը Ռուսա II-ի օրոք: Վանի թագավորությունը շարունակեց մնալ Առաջավոր Ասիայի հզոր տերություններից մեկը նաև Ռուսա I-ի հաջորդներ Արգիշտի II-ի և Ռուսա II-ի օրոք՝ մինչև Ք. ա. VII դարի կեսերը: Հատկապես նշանավոր էին Ռուսա II-ի գահակալության տարիները (Ք. ա. 685–645–ական թթ.): Նա հաջողություններ արձանագրեց՝ արևմուտքում տիրելով Թարլանի-Թաբալ, Կախնարու, Մուշկինի, Խալխտու-Խաղտիք և Խաթե երկրներին:

Բրոնզե կապարճ արշավանքի պատկերներով

Ռուսա II-ին հաջողվեց բարեկամական և դաշնակցային հարաբերություններ հաստատել *կիսերևների* հետ և նպաստել նրանց՝ Փոքր Ասիայի արևելք տեղափոխվելուն (Կապադոկիայի տարածքը միջնադարյան հայկական աղբյուրներում նրանց անունով կոչվում է *Գամիրք*): Իսկ Փոքր Ասիայի տարածքից Ռուսա II-ը կարողացավ կիսմերներին ուղղել Ասորեստանի դեմ: Փաստորեն, դիվանագետ արքան ոչ

Հանի թագավորության շրջանի պարկերազարդ վահան

միայն կարողացավ կանխարգելել կիներների հնարավոր հարձակումներն իր երկրի վրա, այլև վաղեմի թշնամուն դարձրեց իրեն դաշնակից, ապա ուղղեց իր մյուս թշնամու՝ Ասորեստանի դեմ:

Ռուսա II-ը կատարեց բազմաթիվ շինարարական աշխատանքներ, որոնցից էր *Թեյշերաինի* (Կարմիր բլուր) քաղաքի կառուցումը ներկայիս Երևանի տարածքում: Այն նվիրված էր ռազմի ու քաջության աստված Թեյշերային:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Համեմատեք Արգիշտի I-ի և Սարգուրի II-ի նվաճումները:
2. Ասորեստանի ռոք արքաներին հաջողվեց վերականգնել իրենց տերության դիրքերն Առաջավոր Ասիայում:
3. Հատկապես ռոք կողմ էր ուղղված Ռուսա II-ի նվաճողական քաղաքականությունը:
4. Ինչ քաղաքականություն իրականացրեց Ռուսա II-ը կիներների նկատմամբ:
5. Ինչ գիտեք Թեյշերաինի քաղաքի մասին:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ռուսա I, Արգիշտի II, Ռուսա II, կիներներ, Գամիրք, Թեյշերաինի

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ՌՈՒՍԱ II-Ի ԿԱՐՄԻՐ ԲԼՈՒՐՈՒՄ ԳՏՆՎԱԾ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՑ ՄԵԿԸ

Խալդիին՝ տիրոջն իր, այս տաճարը կառուցեց Ռուսա Արգիշտորդին, նաև նվիրեց Խալդյան դարպասները հոյակապ Ազա* երկրի Թեյշերաինի քաղաքի, գոհարեցրեց Խալդիին: Ռուսան ասում է. «Ժայռն ամուր էր, հողը՝ ամայի, ոչ (մի) բան այնտեղ կառուցված (չէր):

Երբ ինձ Խալդին արքայություն տվեց, ելա (= բազմեցի) հայրական տեղն իմ արքայական մենաշնորհյալ(?) (և) Խալդյան այս դարպասները կառուցեցի հոյակապ: Խալդիի կողմից, Խալդյան դարպասների կողմից թող լինի ողջություն, ուրախություն, մեծություն, նաև իրավունք (և) առնական գորություն:

* Արարարյան դաշտը սեպագրում հայտնի է նաև «Ազա» անունով:

**§ 5. ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ:
ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՆՇԱՆԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ**

Վանի թագավորության թուլացումն ու անկումը: Ռուսա II-ից հետո Վանի թագավորությունն աստիճանաբար թուլացավ: Նրան հաջորդած *Սարդուրի III-ն* ասորեստանյան արձանագրություններում հիշատակվում է միայն մեկ անգամ՝ Ք. ա. 643 թվականին: Սարդուրի III-ից հետո իշխել է նրա որդի *Սարդուրի IV-ը*, որի գահակալման շրջանի դեպքերի մասին մեզ գրեթե ոչինչ հայտնի չէ:

Համեմատաբար լուսաբանված է *Ռուսա III-ի (Էրիսենայի որդու)* իշխանության շրջանը, որից մեզ հասած արձանագրությունները հայտնաբերվել են Վանա լճի արևելյան շրջանների և Արարատյան դաշտի հնավայրերում: Դա ցույց է տալիս նաև, որ նրա օրոք պետության սահմանները նեղացել էին՝ ընդգրկելով Վանա լճի ավազանն ու Արարատյան դաշտը:

Չարդասարուի Կարմիր բլրից Ք. ա. VIII-VII դդ.

Ռուսա II-ի սևարգիր արձանագրություններից, Այսինխա հնավայր

Բրոնզե պարկերազարդ գույու բեկոր

Վանի թագավորության թուլացմանը և անկմանը նպաստեցին նաև հյուսիսից ապատակող *սկյութական* ցեղերը:

Երբ և ինչպես է անկում ապրել Վանի թագավորությունը, ստույգ հայտնի չէ: Վանի արքայատոհմից իշխանության անցումը հաջորդ արքայատոհմին կատարվել է առանց լուրջ պատերազմական գործողությունների՝ հավանաբար պալատական հեղաշրջման ճանապարհով: Դա տեղի է ունեցել նախքան Ք. ա. 609 թվականը:

Հայկական լեռնաշխարհի հարավարևմտյան մասում Ք. ա. VII դարում ձևավորվել էր հայկական մի մեծ նոր իշխանապետություն՝ *Հայկազունի Սկայորդու* գլխավորությամբ: Նրա որդի *Պարույր Հայկազունուն* էլ վիճակված էր Ք. ա. 612 թ. հռչակել նոր թագավորություն:

Վանի թագավորության նշանակությունը Հայաստանի պարսության մեջ: Ինչպես գիտենք, Ք. ա. III–II հազարամյակներում Հայաստանի տարածքում հիշատակվում են բազմաթիվ վաղ պետական կազմավորումներ, որոնք, սակայն, չէին ընդգրկում ամբողջ լեռնաշխարհի տարածքը: Այլ կերպ ասած՝ դեռևս չկային համահայկական թա-

Վանի թագավորության շրջանի կրծքազարդ

գավորություններ: Եվ այդ կարևոր առաքելությունն իրականացրեց Վանի թագավորությունը՝ միավորելով ողջ լեռնաշխարհը մեկ համահայկական թագավորության մեջ: Հայ ժողովուրդը, որպես լիակատար ընդհանրություն, իր ձևավորման ավարտին հասավ այս թագավորության օրոք:

Ողջ Հայաստանն ընդգրկելուց բացի՝ Վանի թագավորությունը կարևոր դեր խաղաց նաև հայկական պետականության զարգացման գործում: Ք. ա. III–II հազարամյակներում լեռնաշխարհում կային բազմաթիվ փոքր իշխանություններ, որոնք ստեղծում էին համադաշնություններ: Իսկ Վանի թագավորության օրոք վերացվեց համադաշնությունների համակարգը, որը փոխարինվեց միակենտրոն հզոր պետականությամբ: Կենտրոնաձիգ միապետական համակարգը Վանի թագավորությանից փոխանցվեց Հայկազունի Երվանդականների, ապա Արտաշեսյանների և Արշակունիների համահայկական պետություններին: Այլ կերպ ասած՝ Վանի թագավորությունում ստեղծվեց պետական կուռ համակարգ, որը հարատևեց գրեթե մեկուկես հազարամյակ (մինչև Արշակունյաց թագավորության անկումը V դարում):

Ստեղծվեց հսկայական մշակութային ժառանգություն, որը հետագա դարերի ընթացքում շարունակեց զարգանալ Հայաստանում: Եվ, ի վերջո, Վանի թագավորության ժամանակ հիմնվեց համայն հայության այսօրվա սիրելի մայրաքաղաքը՝ Էրեբունի–Երևանը:

*Անյունի բրոնզե արձանիկ,
Ք. ա. VII դ.*

Վանի թագավորության շրջանի բրոնզե գուրու հարված՝ հեծյալների պատկերներով

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Հյուսիսից արշավող ինչ ցեղերի դեմ է պայքարել Վանի թագավորությունը:
2. Ե՞րբ է Սարդուրի III-ը հիշատակվում ասորեստանյան արձանագրություններում:
3. Ովքե՞ր են Վանի թագավորության վերջին հայտնի արքաները:
4. Ե՞րբ է անկում ապրել Վանի թագավորությունը:
5. Ներկայացրե՛ք Վանի թագավորության նշանակությունը Հայաստանի պատմության մեջ:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Տրամագիր վարժության միջոցով համեմատե՛ք Արգիշտի I-ին և նրա գործունեությունը Սարդուրի II-ի հետ:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Սարդուրի IV, Ռուսա III, Հայկազունի Սկայորդի, Պարույր Հայկազունի

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԳՈՆՑԸ ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ինչպիսին էլ որ լինեն ասորեստանյան քաղաքակրթության արժանիքները, չպետք է թաքցնել, որ Ասորեստանը զուրկ էր մարդու ունեցած արժեքի գիտակցությունից, որ այնքան էական է քաղաքակրթության համար: Աշշուրի տիրակալների անգթությունը առասպելական էր...

Ռուս ասուրագետ Նիկոլսկին, որն Ուրարտուի անցյալի առաջին հետազոտողներից մեկն է, շատ լավ նկատել ու ընդգծել է ասուրական վայրենի ոգու և Ուրարտուի շատ ավելի մեղմ ու մարդկային ոգու միջև եղած հակադրությունը: Մանձահարել Ասորեստանի մոլեգնությունը և արգելել նրան ներխուժելու նախրյան երկրները. ահա մի էապես ազնիվ առաքելություն, որը բաժին էր ընկել Ուրարտուին: Նա շատ արժեքավոր ծառայություն մատուցեց՝ իր ավանդը ներմուծելով մարդասիրական գաղափարների մեջ...

§ 1. ՀԱՅԿԱԶՈՒՆԻ ԵՐՎԱՆԴԱԿԱՆՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ Ք. Ա. VII-VI ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Պարոյր նահապետը՝ Հայոց թագավոր: Ք. ա. 860-840-ական թվականներին Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական և հյուսիսային շրջաններում իշխում էր Հայկազունիների ավագ ճյուղի ներկայացուցիչ Արամը: Ք. ա. IX դարի վերջին և VIII դարի սկզբին Հայաստանի ողջ տարածքն իր իշխանության տակ միավորեց մեկ այլ հայկական արքայատոհմ, որի մայրաքաղաքը Տուշպա-Վանն էր:

Ըստ Մովսես Խորենացու՝ Հայկազունիների ավագ ճյուղի ներկայացուցիչ *Սկայորդին* կարողանում է հզոր իշխանություն հաստատել Հայաստանի հարավարևմուտքում: Նա այնքան է հզորանում, որ Ք. ա. 681 թ.

Զինվորի բրոնզե արձանիկ, Ք. ա. I հազ. առաջին կես

«Նինվեի անկումը» հեղինակ՝ Զոն Մարտին, 1829 թ.

Արծաթյա սրբյակներ
Արին բերդից
(Ք. ա. VI-V դդ.)

ապաստան է տալիս Ասորեստանի թշնամիներին:

Ք. ա. VII դարի երկրորդ կեսին Վանի թագավորությունը գնալով թուլանում էր: Փոխարենը հզորանում էր Սկայորդու որդի **Պարույրի** իշխանությունը, որը տիրում էր Վանա լճից մինչև Եփրատ ընկած ողջ տարածքին: Նա դաշինք կնքեց Մարաստանի և Բաբելոնիայի հետ՝ ընդդեմ Ասորեստանի: Ք. ա. 612 թ. դաշնակից զորքերը գրավեցին Ասորեստանի մայրաքաղաք Նինվե, որին մասնակցելու համար Պարույր Հայկագունին թագադրվեց Մարաստանի արքայի կոչմից և ճանաչվեց Հայաստանի թագավոր:

Երվանդ I Սակավակյաց: Ք. ա. 580–570–ական թթ. Պարույրի հաջորդներից նշանավոր դարձավ Երվանդ I Սակավակյացը, որի անունով էլ Հայկագունիների արքայատոհմի նոր ճյուղը գիտության մեջ կոչվում է **Երվանդական** կամ **Երվանդունի**:

Երվանդ Սակավակյացն ուներ 40000 հետևակ (հետիոտն) և 8000 հեծյալ (ձիավոր) զորք, որն այն ժամանակներում բավական մեծ ուժ էր: Թագավորության սահմանները հյուսիսարևելքում հասնում էին Կուր գետ, հյուսիս–արևմուտքում՝ Սև ծով, արևելքում՝ Մարաստան, իսկ հարավում՝ Հյուսիսային Միջագետք:

Տիգրան I Երվանդյան: Երվանդ Սակավակյացին հաջորդեց որդին՝ Տիգրան I Երվանդյանը (Ք. ա. 570–525 թթ.): Մովսես Խորե-

նացին նրան համարում է Հայկից և Արամից հետո ամենաքաջ Հայկազունին: Հույն պատմիչ Քսենոփոնը տեղեկացնում է, որ Տիգրանն աշակերտել էր մի փիլիսոփայի, և ինքն էլ հայտնի էր իմաստությամբ ու տաղանդով:

Ք. ա. 550 թ. Տիգրան I-ն աջակցեց պարսից արքա Կյուրոս Մեծին՝ տապալելու Մարաստանի տերությունը, քանի որ վերջինս բազմիցս արշավել էր Հայաստանի դեմ: Կյուրոս Մեծը ստեղծեց *պարսկական տերությունը*, որը մինչ այդ գոյություն ունեցած աշխարհակալ տերություններից ամենամեծն էր (հայտնի է Աքեմենյան տերություն անունով): Վերջինիս սահմանները Միջերկրական ծովից և Եգիպտոսից ձգվում էին մինչև Հնդկաստան: Կյուրոս Մեծի գլխավոր դաշնակիցն էր Տիգրան I-ը, որի իշխանությունը, բուն Հայաստանից բացի, տարածվում էր նաև Կապադոկիայի, Վրաստանի և Աղվանքի վրա:

*«Տիգրանուհին հարսնության է գնում Մարաստանի Ածրասիակ թագավորին»
Հեղինակ՝ իրապացի նկարիչ
Զուլիանո Չաստ, 1885 թ.*

*Ոսկյա կրծքազարդ
Արմավիրից Ք. ա. VI-V դդ.*

Կյուրոս Մեծի դամբարանը
(Պասարգադ)

Որպես Կյուրոսի գլխավոր դաշնակից՝ Հայաստանն արտոնյալ դիրք ուներ տերության մեջ: Հայստանն այդ դիրքը պահպանեց նաև Կյուրոս Մեծի հաջորդ Կամբյուսեսի օրոք (-Ք. ա. 529–522 թթ.): Տիգրան Երվանդյանին հաջորդում է նրա ավագ որդի **Վահագնը**, որին անվանակոչել էին ի պատիվ ռազմի և քաջության աստված Վահագնի:

Հարցեր և ստուգադրանքներ

1. Ինչ է հաղորդում Մովսես Խորենացին Սկայորդու մասին:
2. Ներկայացրե՛ք Պարույր Հայկազունու գործունեությունը:
3. Ինչ անուն է ստացել Հայկազունիների նոր ճյուղը: Ինչո՞ւ:
4. Նկարագրե՛ք Երվանդ Սակավակյացի թագավորությունը:
5. Ինչպե՞ս է բնութագրում Հայոց պատմահայրը Տիգրան Երվանդյանին: Ներկայացրե՛ք նրա թագավորության սահմանները:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Մարասպան, Երվանդ I Սակավակյաց, Երվանդունիներ, Տիգրան I Երվանդյան, Աքեմենյան տերություն

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻՆ ՏԻԳՐԱՆ ԵՐՎԱՆԳՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Նա մեր թագավորներից ամենահզորը և ամենախոհեմն էր և բոլոր նրանցից քաջ: Նա Կյուրոսին աջակից եղավ Մարաց իշխանությունը տապալելու... և մեր բնակության սահմաններն ընդարձակելով՝ հասցրեց մինչև հին բնակության սահմանների ծայրերը. բոլոր իր ժամանակակիցներին նախանձելի եղավ, իսկ հետո եկողներին ցանկալի՝ թե՛ ինքը և թե՛ իր ժամանակը:

Նա ամեն բանի մեջ արդարադատ և հավասարասեր կշեռք ունենալով՝ ամեն մեկի կյանքը կշռում էր իր մտքի լծակով, չէր նախանձում լավագույններին, չէր արհամարհում նվաստներին, այլ աշխատում էր ընդհանրապես ամենքի վրա տարածել իր խնամքի զգեստը:

§ 2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՔԵՄԵՆՅԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄՈՒՄ

Բեհիսթունյան արձանագրությունը Հայաստանի մասին: Ք. ա. 522 թ. Աքեմենյան տերության մեջ սկսվեցին գահակալական կռիվներ, որոնք ավարտվեցին Դարեհ I-ի հաղթանակով: Դարեհի դեմ ապստամբեցին Աքեմենյան տերության կազմում գտնվող շատ երկրներ: Հայաստանը չճանաչեց Դարեհի իշխանության իրավականությունը:

Դարեհ I-ը պատերազմներ սկսեց իր հակառակորդների դեմ, որոնց մասին է պատմում նրա թողած Բեհիսթունյան եռալեզու արձանագրությունը: Այդ արձանագրության պարսկերեն մասում Հայաստանը կոչվում է *Արմինա*, էլամերենում՝ *Հարմի-նույա*, իսկ բաբելերենում՝ *Ուրարպու*:

Եթե Դարեհ I-ը մյուս երկրները կարողանում էր նվաճել մեկ արշավանքով, ապա դեպի Հայաստան պահանջվեց հինգ արշավանք: Եվ միայն հինգերորդ արշավանքից հետո հայերն ընդունեցին Դարեհի գերիշխանությունը:

Նույն արձանագրությունը հաղորդում է, որ «*հայազգի Արախան՝ Խալդիդայի որ-*

*Դարեհ I-ի բարձրաքանդակը
Պերսեպոլիսում*

*Հայերի պարկերաքանդակը
Պերսեպոլիսում*

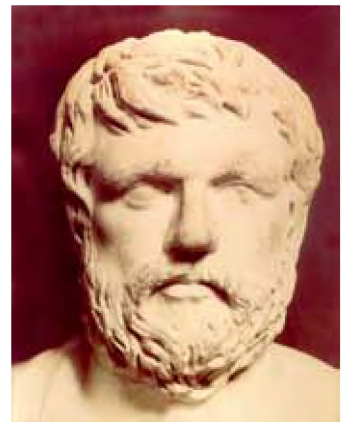

Աշխարհի քարտեզն՝ ըստ
 հույն սկանավոր պատմիչ
 Հերոդոտոսի
 (Ք. ա. V դ., ով համարվում
 է համաշխարհային
 պատմագրության հայրը)

տարածքով, տեղեկացնում է, որ այդ ժամանակ Հայաստանի սատրապն էր **Օրոնտիսար (Երվանդ II-ը)**, որը բարձր դիրք էր գրավում տերության մեջ: Երվանդ II-ը հատել է սեփական պատկերով ոսկե, արծաթե և պղնձե դրամներ:

Ըստ Քսենոփոնի՝ Հայաստանի արևմտյան մասն ուներ իր կառավարիչը՝ **Տիրիբազ** անունով, որը ենթարկվում էր Երվանդ II-ին: Ամեն գյուղ ուներ իր գյուղապետը: Քսենոփոնը նկարագրում է Հայաստանը որպես շատ հարուստ, բարեկեցիկ և հյուրընկալ ժողովուրդ ունեցող երկիր: Նշում է, որ չկար մի տուն, որտեղ իրենց չհյուրասիրեին բազմապիսի խմիչքներով ու մսեղեն կերակուրներով: Հույն պատմիչն առաջին անգամ այստեղ է տեսել **գարեջուր**:

Ք. ա. 336 թ. գահ բարձրացավ Աքեմենյան վերջին տիրակալ **Դարեհ III-ը**, որը մինչ այդ եղել էր Հայաստանի սատրապը և հայոց

Քսենոփոնի կիսանդրին

գահի վրա կրել **Արարաշար** պատվանունը: Նույն թվականին Հայաստանի սատրապ է դառնում Երվանդականների տոհմից **Երվանդ III-ը**, որին էլ վիճակված էր վերականգնելու Հայաստանի անկախությունը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ անուններով է հանդես գալիս Հայաստանը Բեհիսթունյան արձանագրության մեջ:
2. Ներկայացրե՛ք Բեհիսթունյան արձանագրության տեղեկությունները Հայաստանի ու հայերի մասին:
3. Ինչ գիտեք Աքեմենյան տերության XIII սատրապության մասին:
4. Ո՞վ էր Քսենոփոնը: Ինչ տեղեկություններ է նա հաղորդում Հայաստանի մասին:
5. Ինչ պաշտոն է զբաղեցրել Դարեհ III-ը նախքան Աքեմենյան տիրակալ դառնալը:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Բեհիսթունյան արձանագրություն, սարրապարություն, Դարեհ I, Քսենոփոն, Երվանդ II, Դարեհ III, Երվանդ III

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ՔՍԵՆՈՓՈՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Ջորավարները որոշեցին, որ պետք է իջնել լեռների միջով դեպի կարդուխների երկիրը* քանզի ասել էին, թե նրանց երկրով անցնելուց հետո կհասնեն Արմենիա, որին իշխում էր Օրոնտասը,** և որը մեծ էր ու հարուստ...

Տներն այստեղ գեղեցիկ էին. մուտքը՝ ինչպես ջրհորի բերան, իսկ ներքևի մասն՝ ընդարձակ: Մինչդեռ անասունների համար մուտքը փորված էր [հողի մեջ], մարդիկ ցած էին իջնում աստիճաններով... Այստեղ կային նաև ցորեն ու գարի և ընդեղեն և կավանոթների մեջ գարուց պատրաստված գինի, որի երեսին լողում էին գարու հատիկներ. կավանոթների մեջ կային նաև եղեգներ՝ մեծ ու փոքր, առանց ծնկի: Ծարավելու դեպքում մարդ պետք է այդ եղեգի ծայրը բերանին դներ ու ծծեր: Եվ այն շատ թունդ էր, եթե ջուր չխառնեին, իսկ սովոր մարդու համար շատ ախորժելի ըմպելիք էր***...

* Այսինքն՝ Կորդվաց աշխարհը:

** Խոսքը Երվանդ II-ի մասին է:

*** Խոսքը հենց գարեջրի մասին է:

§ 3. ՀԱՅԿԱԶՈՒՆԻ ԵՐՎԱՆԴԱԿԱՆՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԸ

Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքները և Հայաստանը: Ք. ա. 336 թվականին Մակեդոնիայում գահ բարձրացավ քսանամյա Ալեքսանդրը, որին վիճակված էր դառնալու համաշխարհային պատմության նշանավոր ղեկավարից մեկը (*Ալեքսանդր Մակեդոնացի կամ Ալեքսանդր Մեծ, Ք. ա. 336–323 թթ.*):

Ք. ա. 334 թ. Ալեքսանդրը պատերազմ սկսեց Աքեմենյան տերության դեմ: Հակառակորդների միջև վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ Ք. ա. 331 թվականին, Գավգամելայի մոտ: Դարեհ III–ը պարտվեց, դիմեց փախուստի և սպանվեց փախուստի ճանապարհին: Աքեմենյան տերությունը կործանվեց:

Հայերն աքեմենյան զորքի կազմում մասնակցում էին Գավգամելայի ճակատամարտին: Մեծ Հայքի զորքերը ղեկավարում էր

Ալեքսանդր Մակեդոնացու դրամներից

«Ալեքսանդրն ընդհեմ Դարեհ III–ի» հռոմեական խճանկար Պունպեյից, Ք. ա. I դար

ԱԼԵ-ՔՍԱՆԴՐ ՄԱԿԵԴՈՆԱՑՈՒ ԱՐՇԱՎԱՆ-ՔՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Օրոնտես-Երվանդ III-ը, իսկ Փոքր Հայքի-նր՝ Միթրատուսեսը: Հերոսաբար մարտնչած և արժանապատվորեն հայրենիք վերադարձած հայկական զորքերը Գավգամելայի ճակատամարտից հետո վերականգնեցին Հայաստանի անկախությունը. Օրոնտես-Երվանդ III-ը Մեծ Հայքում, իսկ Միթրատուսեսը՝ Փոքր Հայքում:

Մակեդոնական և հայկական զորքերի հաջորդ բախումը տեղի ունեցավ 2-3 տարի անց, երբ Ալեքսանդրի զորաբանակներից մեկը Մենոն զորավարի գլխավորությամբ ուղարկվեց գրավելու Բարձր Հայքի ոսկու հանքերի շրջանը: Ինչպես վկայում է հույն մատենագիր Ստրաբոնը, հայերը ոչնչացնում են նրա բանակը, իսկ զորավարին՝ «*խեղդամահ անում*»: Դրանից հետո Ալեքսանդրը Հայաստան նոր զորք ուղարկելու փորձ չարեց, որը նշանակում է, որ Ալեքսանդր Մակեդոնացին հաշվի է նստել հայկական զինուժի հետ և խուսափել է նրա հետ նոր առճակատումից:

Դարեհ III-ի սպանությունից հետո Մակեդոնացին շարունակում է արշավանքը դեպի Միջին Ասիա և Հնդկաստան՝ ստեղծելով աննախադեպ հսկայածավալ մի աշխարհակալություն, որի մայրաքաղաք է հռչակում Բաբելոնը: Ալեքսանդրը մահանում է Ք. ա. 323 թվականին՝ 33 տարեկան հասակում: Նրա արշավանքներով Առաջավոր Ասիայում սկզբնավորվում է *հելլենիզմի՝ հունականության դարաշրջանը*: Հայաստանն այդ դարաշրջան մտավ լիակատար անկախությամբ:

Արամեագիր երկկողմ կնիք Փոքր Հայքից, որը կրում է Միթրատուսեսի անունը: Ուսումնասիրողների կարծիքով դա պատկանել է հենց Փոքր Հայքի արքային:

Տեսարան Բաբելոն հնավայրից

Գիլգամեշի արձանը
(Ք. ա. VIII դարի գործ)

Ալեքսանդրի վեպն ու Հայաստանը: Ալեքսանդր Մակեդոնացու մասին առասպելներ էին ստեղծվել դեռևս նրա կենդանության օրոք: Իսկ Ք. ա. 240 թ. առաջին անգամ հունարեն գրի առնվեց Ալեքսանդրի վեպը:

Վեպում Ալեքսանդրը ձգտում է հասնել անմահության, որի համար է ճանապարհ բռնում *«դեպի Հայոց աշխարհ, որտեղ սկունքն է Եփրատի ու Տիգրիսի»*: Հատկանշական է, որ դրանից շուրջ երկու հազար տարի առաջ գրի առնված շումերական *«Գիլգամեշ»* էպոսում ևս հերոսը ձգտում էր անմահության և բռնում է ճանապարհը *«դեպի Արասարա»*, այսինքն՝ Հայաստան:

Փաստորեն, երբևէ Հայաստան չմտած Ալեքսանդրը վիպական ավանդության մեջ բռնում է նրա ճանապարհը, քանի որ Հին Արևելքի հոգևոր ընկալումներում մեր երկիրն էր համարվում Եդեմ-դրախտ, որտեղ էլ պահվում էր անմահության խորհրդանիշը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞վ էր Ալեքսանդր Մակեդոնացին:
2. Ե՞րբ է տեղի ունեցել Գավգամելայի ճակատամարտը, և ովքե՞ր էին հայկական զորքերի հրամանատարներն այդ մարտում: Ի՞նչ քայլեր ձեռնարկեցին նրանք ճակատամարտից հետո:
3. Ի՞նչ վախճան ունեցավ մակեդոնական զորքի միակ արշավանքը Հայաստան (Մենոն զորավարի գլխավորությամբ):
4. Ներկայացրե՞ք Ալեքսանդր Մակեդոնացու աշխարհակալությունը:
5. Հայաստանին առնչվող ի՞նչ ուշագրավ տեղեկություններ կան Ալեքսանդրի վեպում: Ո՞ր աղբյուրների տեղեկություններին են դրանք նման:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ էին վիպական հերոսները՝ Գիլգամեշը և Ալ. Մակեդոնացին, ձգտում հասնելու Հայաստան:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ալեքսանդր Մակեդոնացի, Գալգամեշյի ճակատամարտ, հելլենիզմ, Գիլգամեշ

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹԵՐ

ՀՈՒՅՆ ՊԱՏՄԻՉ ՌՈՒՖՈՒՍԸ ԻՍՈՍԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԻՆ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Պարսիկները հարյուր հազար էին, նրանցից երեսուն հազարը՝ հեծյալներ, մարերը՝ տասը հազար հեծյալ և հիսուն հազար հետևակային... Հայերն ուղարկեցին 40 000 հետևակային՝ դրան հավելելով 7000 հեծելազոր...

ՀՈՒՅՆ ՊԱՏՄԻՉ ԱՐԻԱՆՈՍԸ՝ ԳԱՎԳԱՄԵԼԱՅԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԻՆ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Հայերին ղեկավարում էին Օրոնտեսը և Միթրաուստեսը, կապաղովկիացիներին՝ Արիակեսը: Ասում են՝ Դարեհի բանակում եղել է մինչև 40 000 հեծյալ, մինչև 1 000 000 հետևակային, 200 մանգաղակիր մարտակառք և ոչ մեծ թվով փղեր՝ 15 գլուխ, որոնք իրենց հետ բերել էին հնդիկները Հնդոս գետի այս ափից*:

* Արիանոսի նշած թվերը խիստ չափազանցված են: Ավելի հավանական են Ռուֆոսի թվերը՝ 200 000 հերևակ և 45 000 հեծելազոր:

ՍՏՐԱԲՈՆԸ ՄԱԿԵԴՈՆԱՑՈՒ ԶՈՐԱՎԱՐ ՄԵՆՈՆԻ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԿԱՏԱՐԱԾ ԱՐՇԱՎԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ

Ոսկու հանքեր կան Միսալիքիտիսի մեջ, Կարալայում*, որտեղ Ալեքսանդրն ուղարկեց Մենոնին զորքով. սա խեղդամահ արվեց տեղաբնիկների կողմից:

* Մեծ Հայքի Բարձր Հայք նահանգում է:

§ 4. ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ Ք. Ա. III ԴԱՐՈՒՄ

Հայաստանը Ք. ա. IV դարի վերջին:
Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահվանից հետո նրա աշխարհակալությունը բաժանվեց մի քանի մասերի, որոնցից ամենախոշորը Հայաստանին հարավից սահմանակցող Մելնկյան տերությունն էր:

Դիոդորոս Սիկիլիացու (Ք. ա. I դ.) հաղորդման համաձայն՝ մակեդոնացիները Ք. ա. IV դարի վերջին բռնազավթել էին Կապադովկիան: Սպանված թագավորի որդին կարողանում է վերականգնվել հայրական գահին՝ շնորհիվ հայոց արքա *Արդուարեսից* ստացած զորքերի: Դա վկայում է, որ նորանկախ Հայաստանը Ք. ա. IV դարի վերջին արդեն վճռորոշ ուժ էր տարածաշրջանում:

Հայկական թագավորությունները և Մելնկյան տերությունը Ք. ա. III դարում:
Ք. ա. III դարում Մելնկյան տերությունը բազմիցս փորձեց նվաճել Հայաստանը, սակայն այդ փորձերն ապարդյուն անցան, քանի որ հայկական երկու թագավորությունները՝ Մեծ Հայքը և Փոքր Հայքը, գործում էին միասնաբար:

Ք. ա. մոտ 260–240–ական թթ. իշխած հայոց արքա *Սամոս (Շամ) Երվանդակա- նը* կառուցեց *Կոմնագենեի* կենտրոն *Սամոսսար (Շամշար)* քաղաքը և հատեց դրամներ, որոնք մեզ հասած առաջին հայկական արքայական դրամներն են: Ավելի վաղ դրամներ հատել էին Երվանդ II-ը և

*Շամ (Սամոս)
Երվանդակա- նի դրամներից
(դիմերեսը և դարձերեսը)*

Տիրիբազը, որոնք, սակայն, ոչ թե անկախ արքաներ, այլ Աքեմենյան տերության հայ սատրապներ էին:

Ք. ա. 240–ական թթ. Շամին հաջորդեց նրա որդի **Արշամը**, որը կառուցեց **Արշամաշատ** քաղաքը Ծոփքում: Արշամի մասին տեղեկանում ենք, որ նա այնքան հզոր էր, որ կարողացել էր ապաստան տալ Մելևկյան տիրակալի դեմ ապստամբած նրա եղբորը:

Ք. ա. III դարի վերջին Հայաստանը թուլացել էր: Դա նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց Մելևկյանների վաղեմի ծրագրի իրագործման համար, ինչին նպաստեց նաև հայերի ներքին պառակտվածությունը: Ք. ա. 201 թ. Մելևկյան արքա Աստիոքոս III-ի գորքերը հայազգի զորավարներ Արտաշեսի և Զարեհի գլխավորությամբ արշավեցին Հայաստան: **Երվանդ IV Վերջինը**

Սամոսատի միջնաբերդը

*Արշամ
Երվանդականի դրամներից
(դիմերեսը և դարձերեսը)*

*Միհրական արքավայր-
ասարղատիրարանի մուրքը՝
հունարեն մեծածավալ
արձանագրությանը*

(Ք. ա. մոտ 220–201 թթ.) գոհվեց մայրաքաղաք Երվանդաշատի պաշտպանության ժամանակ: Այնուհետև գրավվեց Մեծ Հայքի հոգևոր կենտրոն Բագարանը, որտեղ սպանվեց **Երվազ** քրմապետը՝ Երվանդ IV արքայի եղբայրը: Դրանով Ք. ա. 201 թ. Մեծ Հայքում վերջ դրվեց Հայկազունիների Երվանդական ճյուղի իշխանությանը:

Արտաշեսը Մեծ Հայքի մեծ մասում, իսկ Զարեհը Շուփքում նշանակվեցին սելևկյան կառավարիչներ (ստրատեգոսներ): Այդ վիճակը շարունակվեց մինչև Ք. ա. 190 թվականը:

*Հռոմեացի
աշխարհագրագետը
Էրատոսթենեսի
(Ք. ա. III-II դդ.)
քարտեզը: Հայաստանը
նշված է կենտրոնում՝ Մև,
Կասպից և Միջերկրական
ծովերի միջև*

Հարցեր և առաջադրանքներ.

1. Ներկայացրե՞ք Հայաստանը Ք. ա. IV դարի վերջին:
2. Ովքե՞ր են իշխել Կոնստանտինոս Ք. ա. III դարում:
3. Պատմե՞ք Մեծ Հայքի՝ Ք. ա. III դարում իշխած արքաների մասին:
4. Ինչպե՞ս Մելսկյաններին հաջողվել գրավել Հայաստանը:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Արդուարես, Սամոս (Շամ), Երվանդական, Սամոսար, Արշամ, Արշամաշար, Երվանդ IV վերջին, Բագարան, Երվազ

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ԴԻՈՂՈՐՈՍ ՄԻԿԷԼԻԱՅԻՆ ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԱՐՔԱ ԱՐԴՈԱՏԵՍԻ ՄԱՍԻՆ

Արիարաթեաը, պարտվելով ճակատամարտում, ընկավ, որից հետո թե՛ Կասպա-դովկիան և թե՛ նրան սահմանակից երկրներն ընկան մակեդոնացիների տիրապետության տակ: Իսկ Արիարաթեաը՝ նախորդ թագավորի որդին, հուսահատվելով այդ ժամանակ ստեղծված դրությունից, քչերի հետ ապաստանում է Հայաստանում: Ոչ շատ ժամանակ անց... Արիարաթեաը, հայերի թագավոր Արդուատեսից զորք ստանալով, սպանեց մակեդոնացիների զորապետ Ամյունտասին, մակեդոնացիներին անհապաղ դուրս վտարեց երկրից և վերանվաճեց իր հայրենի իշխանությունը:

§ 1. ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ծովքի արքա Զարեհի դրամներից (դիմերեսը և դարձերեսը)

Հայկական թագավորությունների անկախացումը: Փոքր Ասիայի Մազնեսիա քաղաքի մոտ Ք. ա. 190 թ. տեղի ունեցած ճակատամարտում Մելևկյանները պարտություն կրեցին Հռոմից: Ստեղծված նպաստավոր միջավայրին իրադրությունից օգտվելով՝ Ք. ա. 189 թ. **Արտաշեսը** Մեծ Հայքում և **Զարեհը** Ծովքում վերականգնեցին անկախությունը: Հռոմը, որին ձեռնտու էր իր հակառակորդ Մելևկյան տերության թուլացումը, անմիջապես ճանաչեց նրանց անկախությունը: Մեծ Հայքի նորահռչակ թագավորությունն իր հիմնադրի անվամբ պատմագիտության մեջ կոչվում է **Արտաշեսյան:**

Նույն ժամանակ անկախացավ նաև Փոքր Հայքը: Ք. ա. 180–ական թթ. Փոքր Հայքի արքան **Միհրդատ Երվանդակյանն** էր: Քիչ ավելի ուշ՝ Ք. ա. 163 թ., անկախություն է ձեռք բերում նաև Կոմմագենեն, որը նախկինում Մեծ Հայքի բաղկացուցիչ մասն էր: Այդպիսով՝ Ք. ա. 190–160 թթ. ընթացքում անկախացան չորս հայկական թագավորություններ՝ **Մեծ Հայքը, Փոքր Հայքը, Ծովքը և Կոմմագենեն:**

Արտաշես I-ը և հայկական հողերի միավորումը: Մելևկյան պետությունն արել էր ամեն ինչ, որ թուլացնի Հայաստանը: Ք. ա. 201–190 թթ. ընթացքում, Ծովքի նման, Մեծ

Հայքից անջատվել էին սահմանամերձ այլ շրջաններ ևս: Առիթից օգտվել էին նաև հարևան պետությունները՝ նվաճելով հայկական տարածքներ:

Արտաշես I-ի (Ք. ա. 189–160 թթ.) առաջնահերթ խնդիրներից էր վերադարձնել Մեծ Հայքից անջատված տարածքները: Նա Մարաստանից (Ատրպատականից), Վրաստանից, Պոնտոսից, իսկ ավելի ուշ՝ Մելևկյան տերությունից հետ գրավեց և Մեծ Հայքին վերամիավորեց անջատված շրջանները:

Փաստորեն, Արտաշես I-ը Մեծ Հայքի թագավորության մեջ միավորեց հայկական տարածքների մեծագույն մասը: Այդ պատճառով էլ հույն պատմիչ Պոլիբիոսը նրան անվանում է «Հայաստանի մեծագույն մասի կառավարիչ»: Զարեհի մահվանից հետո Արտաշես I-ը փորձեց Մեծ Հայքին վերամիավորել նաև Ծոփքի թագավորությունը:

*Արտաշես I
Հեղինակ՝ Մկրտում
Հովնաթանյան*

*Ք. ա. V–III դարերում
իշխած Երվանդակյան
նախնի-արքաների
կոթողները
Նեանրոթ լեռան
սրբավայրում*

*Կնոջ (հավանաբար՝ Ասորիկ
դիցուհու) մարմնարյա արձան
Արտաշատից*

*Ծովազ աշխարհի զարդը՝
Ծովք լիճը*

Դա, սակայն, չհաջողվեց: Այդ ծրագիրը հետագայում իրականացրեց Արտաշես I-ի թոռը՝ Տիգրան II Մեծը:

Արտաքին քաղաքականության մեջ ևս Արտաշես I-ը հասավ լուրջ ձեռքբերումների: Ք. ա. 183–179 թթ. Փոքր Ասիայի տարածքում հինգ փոքր պետություններ պատերազմ էին մղում միմյանց դեմ: Որպես տարածաշրջանի ազդեցիկ երկու ուժեր՝ Հռոմն արևմուտքից և Մեծ Հայքն արևելքից միջամտեցին պատերազմի դադարեցման համար: Հաշտության պայմանագրի կնքման ընթացքում Արտաշես I-ը կարողացավ ընդարձակել Փոքր Հայքի տարածքը Պոնտոսի հաշվին՝ հեռանկարում հայկական բոլոր հողերը մեկ թագավորության մեջ միավորելու ծրագրով:

Նա վարում էր իր գլխավոր հակառակորդ Մելնկյան տերությանը թուլացնելու քաղաքականություն: Երբ Մարաստանի սատրապ Տիմարքոսն ապստամբեց Մելնկյանների դեմ և իրեն հռչակեց անկախ թագավոր (Ք. ա. 162–160 թթ.), Արտաշես I-ն անմիջապես օգնեց նրան իր զորքերով:

*Աշխարհի քարտեզն
 ըստ անտիկ
 աշխարհի ակնասպոր
 աշխարհագրագետ
 Սյրաբոնի, Ք. ա. I —
 Ք. հ. I դդ.:*

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ե՞րբ է տեղի ունեցել Մագնեսիայի ճակատամարտը և ի՞նչ նշանակություն է ունեցել Հայաստանի համար:
2. Ո՞վ էր Փոքր Հայքի արքան Ք. ա. 180-ական թվականներին:
3. Ե՞րբ և ո՞ւմ գլխավորությամբ է հռչակվել Կոմմագենեի անկախ թագավորությունը:
4. Ե՞րբ է գահակալել Արտաշես I-ը: Ո՞ր երկրներից է նա հետ գրավել հայկական հողերը:
5. Պատմե՞ք Արտաշես I-ի արտաքին քաղաքականության մասին:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Փորձե՛ք գծապատկերի տեսքով ներկայացնել չորս հայկական թագավորությունները իրենց մայրաքաղաքներով:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Մագնեսիայի ճակատամարտ, Արտաշես, Զարեհ, Արտաշեսյան, Միհրդար Երվանդակյան, չորս հայկական թագավորություններ՝ Մեծ Հայք, Փոքր Հայք, Ծոփք, Կոմմագենե

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ՍՏՐԱԲՈՆԸ ՓՈՔՐ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Փոքր Հայքը բավականին բարեբեր երկիր է: Այն ևս, ինչպես Սուփենեն (Ծոփքը), միշտ կառավարել են իշխաններ, որոնք մերթ եղել են մյուս հայոց* բարեկամ, մերթ էլ՝ իրենց գործերը վարել ինքնուրույն: Նրանց հպատակվել էին խալդայներն ու տիբարենները. այնպես որ իրենց իշխանությունը տարածել էին մինչև Տրապեզոնտ և Փառնակիա:

* Նկարի ունի Մեծ Հայքը:

§ 2. ԱՐՏԱՇԵՍ I-Ի ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԸ

Արտաշես I-ի վարչական բարեփոխումները: Երկրի ներքին կյանքում Արտաշես I-ը մեծ բարեփոխումներ կատարեց: Նա բանակը բաժանեց չորս *սահմանակալ զորավարությունների*՝ ըստ աշխարհի չորս կողմերի: Մեծ Հայքի տարածքը բաժանվեց 120 գավառների:

Արքան կարգավորեց երկրի կառավարման համակարգը: Պետության կարևորագույն պաշտոններում Արտաշես I-ը նշանակեց իր մերձավորներին: Ավագ որդի Արտավազդին (ապագա Արտավազդ I-ին) նա նշանակեց սպարապետ և արևելյան զորավարության ղեկավար: Արևմտյան զորավարությունը տվեց մյուս որդի Տիրանին, հյուսիսայինը՝ Զարեհ անունով որդուն, հարավայինը՝ իր դայակ Սմբատ Բագրատունուն: Հազարապետության պաշտոնում նշանակվեց արքայորդի Վրույրը, որին պատմահայր Մովսես Խորենացին հիշատակում է որպես «այր ինասպուն և բանասարեղծ»: Մյուս որդուն՝ Մաժանին, արքան դարձրեց քրմապետ:

Արտաշես I-ի մյուս բարեփոխումները: Արտաշես I-ի օրոք մեծ զարգացում ապրեց երկրի տնտեսությունը: Մովսես Խորենացու բնորոշմամբ՝ նրա օրոք Հայոց աշխարհում «աննշակ հող չէր մնացել»: Հողային բարեփոխման հետ են կապվում սահմանաքարերը, որոնց վրա կան արամեատառ արձանագրություններ: Իրանցում արքան ներկայանում է *Երվանդակյան* տոհմանու-

Արտաշատի
մայրաքաղաքային
դրամներից
(դիմերեսը և դարձերեսը)

Արամեատառ
արձանագրությամբ
սահմանաքար Թեղուրից

*Արժվի արձանիկ Արտաշատ
մայրաքաղաքից*

նով: Այդպես Արտաշեսը հավաստում էր, որ ինքը ևս սերում է Հայկազունի Երվանդականներից:

Արտաշես I-ն ամրապնդեց թագավորական նախնիների պաշտամունքը, որը Հայաստանում տիրում էր դեռևս Վանի թագավորության ժամանակաշրջանում: Արտաշատում կառուցվեց Մայր դիցուհի Անահիտի տաճարը, որտեղ կանգնեցվեցին Արտաշեսի նախնիների արձանները:

Արտաշեսը ճշգրտեց օրացույցը, բարեփոխեց տոմարը, լճերի ու գետերի վրա հաստատեց նավարկություն, կատարեց շատ այլ բարենորոգումներ:

Արտաշատ մայրաքաղաքի հիմնադրումը: Երկրի կյանքում կարևոր իրադարձություն էր նոր մայրաքաղաքի՝ *Արտաշատի* հիմնադրումը Ք. ա. 185 թվականին: Պատմագիր Պլուտարքոսի հաղորդմամբ՝ մայրաքաղաքի տեղն ընտրել և թագավորի առաջարկով քաղաքի հատակագիծը կազմել է Կարթագենի նշանավոր զորավար Հաննիբալը: Նա, հալածվելով Հռոմից, որոշ ժամանակ ապաստան էր գտել Հայաստանում: Բիրանից ելնելով՝ հռոմեական պատմագ-

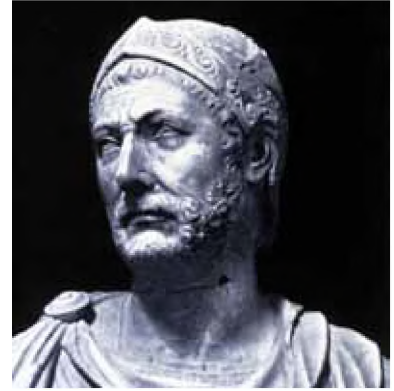
*Արտաշատ հնավայրի նոր
պեղված մի հարված*

րության մեջ Արտաշատը հիշատակվում է որպես «Հայկական Կարթագեն»:

Կառուցվեցին ճոխ ապարանքներ, տաճարներ, թատրոն և այլ շինություններ: Արտաշատը դարձավ ժամանակի խոշորագույն քաղաքներից մեկն աշխարհում:

Արտաշես I-ը իր մեծագործությունների համար փառաբանվել է ժողովրդական երգերում: Նրան մեծարել են *Մեծ, Բարեպաշտ և Աշխարհակալ* պատվանուններով: Միրելի արքային են նվիրված «Երվանդ և Արտաշես», «Արտաշես և Սաթենիկ», «Արտաշես և Արտավազդ» ասքերը: Ըստ Մովսես Խորենացու հաղորդման՝ նրա հուղարկավորության ժամանակ սգում էր ամբողջ հայ ժողովուրդը:

Կարթագենի Հաննիբալ գորավարը

«Արտաշեսի հուղարկավորությունը» Հեղինակ՝ իրավացի նկարիչ Ջուզեպպե Կանելլա, 1885 թ.

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրեք Արտաշես I-ի վարչական բարեփոխումները:
2. Ինչ գիտեք Արտաշես I-ի հողային բարեփոխումների մասին:
3. Ինչ տոհմանունով է ներկայանում Արտաշես I-ը սահմանաքարերի արամեատառ արձանագրություններում:
4. Վարչականից և հողայինից բացի՝ ինչ բարեփոխումներ է կատարել Արտաշես I-ը:
  5. Պատմե՛ք Արտաշատ մայրաքաղաքի հիմնադրման մասին:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Կազմե՛ք աղյուսակ և ներկայացրե՛ք Արտաշես Մեծի բարեփոխումներն ու դրանց բովանդակությունը:

ՆՈՐ ՀԱՄԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Սահմանակալ զորավարություն, Սմբատ Բագրատունի, հազարապետություն, սահմանաքար, Արտաշես I, Արտաշատ, «Հայկական Կարթագեն»

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ ԱՐՏԱՇԵՍ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԻ ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Արտաշեսը գնում է այն տեղը, որտեղ Երասխը և Մեծամորը խառնվում են, և այնտեղ, բլուրը հավանելով, քաղաք է շինում և իր անունով կոչում է Արտաշատ: Երասխն էլ օգնում է նրան անտառի փայտով: Ուստի առանց դժվարության և արագ շինելով՝ այնտեղ մեծյան* է կանգնեցնում և Բագրատունից այնտեղ է փոխադրում Արտեմիսի** արձանը և հայրենական բոլոր կոտրերը: Բայց Ապոլոնի*** արձանը կանգնեցնում է քաղաքից դուրս՝ ճանապարհին մտա: Երվանդի քաղաքից դուրս է բերում հրեա գերիներին, որ այնտեղ տարված էին Արմավիրից, և բերում՝ նստեցնում է Արտաշատում: Նաև Երվանդի քաղաքի ամբողջ վայելչությունները, ինչ որ նա փոխադրել էր Արմավիրից, և ինչ որ հենց ինքն էր շինել, բերում է Արտաշատ, և, ավելի շատ բան էլ իր կողմից շինելով, սարքավորում է իբրև արքայանիստ քաղաք:

* Մեծյանը նախաքրիստոնեական փառասիր է:

** Արտեմիսը Հայաստանում նույնացվել է Անահիտ դիցուհու հետ:

*** Ապոլոնը Հայաստանում նույնացվել է Տիր ասրժո հետ:

**§ 1. ՏԻԳՐԱՆ ՈՒ Ի ԳԱՀԱԿԱԼՈՒՄԸ: ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ
ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳԵՆՈՒՄԸ**

Հայաստանը Արտաշես I-ի հաջորդների օրոք: Արտաշես I-ից հետո Մեծ Հայքում իշխեց նրա ավագ որդի *Արտավազդ I-ը* (Ք. ա. մոտ 160–115 թթ.): Նրա իշխանության վերջին շրջանի մասին հայտնի է մի իրադարձություն: Նոր հզորացող Պարթևստանի և Մեծ Հայքի միջև տեղի է ունենում պատերազմ, որն ավարտվում է հայերի պարտությամբ: Պարթևները, հասկանալով, որ հայերը վրեժ կլուծեն, իրենց ապահովագրելու համար պահանջում են պատանդ տալ արքայազնին: Քանի որ Արտավազդ I-ը զավակ չուներ, պատանդ է տարվում նրա եղբայր Տիգրանի որդին, որի անունը նույնպես Տիգրան էր:

Արտավազդ I-ից հետո՝ մոտ Ք. ա. 115 թ., գահ բարձրացավ նրա եղբայր *Տիգրան I-ը*, որն իշխեց մինչև Ք. ա. 95 թվականը: Նրա

Տիգրան I-ի դրամներից դիմերեսը և դարձերեսը

Արածանիի հուվիրը Շուխաց աշխարհում. Կեսարյան Բալու բերդից

Տիգրան Մեծի դրամներից դիմերեսը և դարձերեսը: Արտաշատում հապրված դրամների դարձերեսին սովորաբար պատկերված էր լինում Անահիտ մայր դիցուհին, որը համարվում էր մայրաքաղաքի գլխավոր հովանավորը

Հեծյալի արձանիկ Արտաշատից Ք. ա. I դ.

մահից հետո արքայազն Տիգրանը վերադարձավ Պարթևստանից և, որպես վերադարձի պայման, պարթևներին զիջեց որոշ տարածքներ:

Տիգրան II-ի գահակալումը: Հայոց պատմության խոշորագույն գործիչներից է Տիգրան II Մեծը: Նա ծնվել է Ք. ա. 140 թվականին: Երիտասարդ հասակում պատանդ տարվելով Պարթևստան՝ այնտեղ մնում է մինչև 45 տարեկանը: Պարթևական արքունիքում արքայազն Տիգրանն ուներ պատվավոր դիրք: Նրա դուստր Արիազատան ամուսնացել էր Պարթևստանի արքա Միհրդատ II-ի հետ: Պատանդության տարիներին նա ուսումնասիրել էր Պարթևական և Հռոմեական տերությունների փորձը, որը հետագայում օգտագործեց իր գահակալության տարիներին:

Ք. ա. 95 թ. վերադառնալով Հայաստան՝ արքայազն Տիգրանը թագադրվեց Աղձնիք նահանգի մինչ այդ անհայտ մի վայրում: Հետագայում հենց այդ վայրում նա կառուցեց իր տերության նոր մայրաքաղաք **Տիգրանակերտը:**

Ծովքի վերամիավորումը: Գահ բարձրանալուն պես Տիգրան II-ը (Ք. ա. 95-55 թթ.) սկսեց կատարել բարեփոխումներ՝ հատկապես մեծ ուշադրություն դարձնելով ռազմական բնագավառին:

Մեծ ծրագրեր իրականացնելուց առաջ անհրաժեշտ էր նախ լիովին միավորել Մեծ Հայքի թագավորությունը, ինչը չէր հաջողվել Արտաշես I-ին: Ծովքի թագավորությունը դեռ շարունակում էր անջատ

մնալ Մեծ Հայքից: Իր թագավորության երկրորդ տարում՝ Ք. ա. 94 թ., Տիգրան II-ը պարտության մատնեց այնտեղ իշխող Արտանես Երվանդունուն և Ծոփքը վերամիավորեց Մեծ Հայքին: Հայոց արքան պետք է շարունակեր իր նվաճումները, որի համար անհրաժեշտ էր մեկտեղել ռազմական, տնտեսական և դիվանագիտական հնտությունները:

Պարթև արքա Միհրդատ II Մեծի դրամներից

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞վ և ե՞րբ է թագավորել Մեծ Հայքում Արտաշես I-ից հետո:
2. Ո՞վ էր Տիգրան II-ի հայրը, և ե՞րբ է նա թագավորել:
3. Ե՞րբ է թագադրվել Տիգրան II-ը և որտե՞ղ:
4. Ո՞ր թվականներին է իշխել Տիգրան II Մեծը:
5. Ե՞րբ և ինչպե՞ս է տեղի ունեցել Ծոփքի վերամիավորումը Մեծ Հայքին:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ինչո՞ւ Տիգրան II-ը թագադրվեց ոչ թե Հայաստանի մայրաքաղաքում, այլ Աղձնիք նահանգի անհայտ մի վայրում:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Արտավազդ I, Տիգրան I, Տիգրան II Մեծ, Միհրդատ II, Արտանես Երվանդունի, Ծոփքի վերամիավորում

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ՀՈՒՅՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐ ՍՏՐԱԲՈՆԸ (Ք. Ա. I – Ք. Հ. I Գ.Գ.) ՏԻԳՐԱՆ II-Ի ԾԱԳՄԱՆ ԵՎ ԾՈՓՔԻ ՎԵՐԱՄԻՎՈՐՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Արտաշեսի շառավիղն էր Տիգրանը, որն ուներ այսպես կոչված բուն Հայաստանը. այն հարակից էր Մեդիային, աղվաններին և իբերներին, մինչև Կոլխիս ու Եվրփնյան Կապադովկիա: Իսկ Ջարեհի շառավիղն էր Արտանես Ծոփացին, որն ուներ հարավային և, առավելապես, արևմտյան մասերը: Տիգրանը հաղթեց նրան, և ինքը դարձավ այդ բոլոր երկրների տերը:

§ 2. ՏԻԳՐԱՆ II ՄԵԾԻ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ԱՍԵՂԾՈՒՄԸ

Միհրդատ VI Պոնտացու դրամներից

Տեսարան Կապադոկիայից

Հայ-պոնտական դաշինքը և Կապադոկիայի նվաճումը: Հայկական բոլոր հողերը միավորելու հաջորդ քայլը պետք է լինեն Փոքր Հայքի միացումը: Սակայն այն չհաջողվեց, քանի որ Ք. ա. 112 թ. Փոքր Հայքը միացվել էր Պոնտոսին, որտեղ թագավորում էր Միհրդատ VI-ը: Նա ստեղծել էր ուժեղ պետություն Սև ծովի ավազանում և նպատակ ուներ Հռոմին դուրս մղելու Փոքր Ասիայից և Հունաստանից:

Միհրդատ VI-ի ծրագրերը կապվում էին Արևմուտքի հետ: Իսկ հայոց արքայի ծրագրերը կապվում էին Հայաստանից արևելք, հարավ և հարավ-արևմուտք ընկած տա-

րածքների հետ, որը չէր խանգարում Միհրդատ Եվպատորին: Երկու երկրներին էլ անհրաժեշտ էր ունենալ ամուր թիկունք, մանավանդ որ նրանք բախվելու էին այնպիսի գերտերությունների հետ, ինչպիսիք էին Հռոմն ու Պարթևստանը: Նույն շահերն ունենալով՝ Տիգրան II-ն ու Միհրդատ Պոնտացին Ք. ա. 94 թ. դաշինք են կնքում: Այն ամրապնդվում է 46-ամյա Տիգրան II-ի և Միհրդատ Եվպատորի դուստր Կլեոպատրայի ամուսնությամբ, որը Հայոց արքայից փոքր էր 30 տարով:

Դաշնագրի համաձայն՝ հայ-պոնտական զորքերը Ք. ա. 93 թ. և Ք. ա. 91 թ. նվաճեցին Կապադովկիան, որի արքան հռոմեացիների դաշնակիցն էր: Երկու արշավանքների ժամանակ էլ, ըստ պայմանավորվածու-

Ծիսական անոթ արջի կերպարանքով Արտաշատ, Ք. ա. I դ.

Պարթևարանի ամառային մայրաքաղաք Էրբարանի ավերակներն այսօր

*Հեծյալների արձանիկներ
Արյուշատ մայրաքաղաքից*

թյան, Կապադովկիայի տարածքը միացվում էր Պոնտոսին, իսկ շարժական ամբողջ գույքը և գերիները անցնում էին Հայոց թագավորությանը: Այդ պայմանը բխում էր Տիգրան Մեծի հեռահար շահերից: Բանն այն է, որ Կապադովկիայի տարածքն իր իշխանության տակ վերցնելը կհանգեցներ Հռոմի հետ հակամարտության, որը ձեռնտու չէր Տիգրան Մեծին: Փոխարենը նա նախապատրաստվում էր Պարթևստանի դեմ պատերազմի՝ պատանդության դիմաց պարթևներին զիջած հայկական հողերը ազատագրելու և Մեծ Հայքին վերամիավորվելու ծրագրով: Իսկ մեծ պատերազմից առաջ անհրաժեշտ էր երկիրն ապահովել տնտեսական հզոր պաշարներով:

Հայ-պարթևական պայրերագիր: Ք. ա. 87 թ. մահացավ Պարթևստանի արքա Միհրդատ II-ը, որը Տիգրան II-ի փեսան էր: Պարթևստանում սկսվեցին գահակալական կռիվներ: Պահը հարմար էր հայկական տարածքները վերադարձնելու համար, և հենց Ք. ա. 87 թ. Տիգրան Մեծն արշավեց Պարթևստանի վրա: Նա, ջախջախելով պարթևական զորքերը, հասավ Պարթևստանի ամառային մայրաքաղաք Էքբատան և պաշարեց այն: Խուճապահար պարթևական արքունիքը Տիգրան Մեծին զիջեց ոչ միայն նրա գրաված տարածքները, այլև նրան շնորհեց «Արքայից արքա» տիտղոսը՝ ընդունելով նրա գերիշխանությունը: Այդ մասին է վկայում հռոմեացի պատմիչ Պոմպեոս Տրոգոսը՝ ավելացնելով, որ «նրան կոչում էին Ասրված»...

Այսպիսով՝ հայ-պարթևական պատերազմի արդյունքում Տիգրան Մեծը ոչ միայն վերադարձրեց հայկական տարածքները, այլև ստեղծեց մեծ տերություն, որի հարավային սահմանը հասավ մինչև Պարսից ծոց:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞վ էր Միհրդատ VI-ը: Ինչ ծրագրեր ուներ նա:
2. Ե՞րբ է կնքվել հայ-պոնտական դաշինքը: Ինչպե՞ս է այն ամրապնդվել:
3. Ե՞րբ և ի՞նչ պայմաններով հայ-պոնտական զորքերը նվաճեցին Կապադովկիան:
4. Ե՞րբ սկսվեց հայ-պարթևական պատերազմը և ի՞նչ ավարտ ունեցավ:
5. Ի՞նչ է հաղորդում Պոմպեոս Տրոգոսը Տիգրան Մեծի մասին:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Լրացրե՛ք Տիգրան Մեծի գահակալման և նվաճումների ժամանակագրությունը:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայ-պոնտական դաշինք, Կապադովկիա, Միհրդատ Եվպատոր, Էբրատան

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ԱՏՐԱԲՈՆԸ ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾԻ ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Տիգրանը փոփոխական բախտ է ունեցել, քանզի նա սկզբում պատանդ է եղել պարթևների մոտ, այնուհետև պարթևները, որպես վարձ ստանալով յոթանասուն հովիտներ Հայաստանից, նրան վերադարձնում են գահը: Նա հզորանալով թե՛ այդ վայրերը հետ վերցրեց և թե՛ նվաճեց նրանց երկիրը՝ Նինվեի և Արբելայի շուրջը: Նա հպատակեցրեց նաև Ատրպատականը և Կորդուքը և սրանց հետ նաև մնացյալ Միջագետքը: Բացի այդ, անցնելով Եփրատը, նա ուժով նվաճեց Ատրիքը և Փյունիկեն:

ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾԻ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՊԱՅՄԱՆԱՆՇԱՆՆԵՐ

- Անիոց   Մայրաքաղաքներ
- Վան   Խոյրդ քաղաքներ
- Տիգրանակերտ   Տիգրան Մեծի կիսման քաղաքներ

ՊԱՅՄԱՆԱՆՇԱՆՆԵՐ

- Մեծ Հայքի տարածքը
- Տիգրան Մեծի տերությունը
- Տիգրան Մեծի դաշնակցից ընդեր, որոնք չորսը կն տրամադրում պատերազմի ժամանակ
- Այլ պետություններ

§ 3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴԼԱՅՆՈՒՄԸ

Սելևկյան պետության միացումը: Հզոր Պարթևստանի ջախջախումից հետո Տիգրան Մեծը դարձավ իր ժամանակի աշխարհի հզորագույն տիրակալներից մեկը: Նրա հետ դաշնակցեցին Միջին Ասիայի որոշ ցեղեր, որոնք պատերազմի ժամանակ զորք էին տրամադրում հայոց տիրակալին:

Ք. ա. 85–84 թթ. հայոց տերությանը միացվեցին նաև Կոմմագենեն, Հայոց Միջագետքը, Կորդուքը, Օսրոնենն և Միզդոնիան: Արդյունքում՝ հայկական տերությունը սահմանակից դարձավ Սելևկյան պետությանը: Վերջինս երկարատև երկպառակտչական պատերազմներից չափազանց թուլացել էր:

Կոմագենեի Երվանդունի արքան Վահագն–Արշագնես աստծո հետ. Նիմֆայոսի Արսամես

Սելևկյան Ապամեա քաղաքի ավերակներից

*Արծվի պարկերով ոսկյա կահազարդ Միսիանից,
Ք. ա. I դ.*

*«Տիգրան Մեծը՝ շրջապարված
իրեն ուղեկցող չորս
թագավորներով»
Հեղինակ՝ իրապացի նկարիչ
Զ. Տուգարո, 1885 թ.*

Մելնեյան ավազանին և ժողովուրդը որոշեցին իրենց երկիրը փրկել՝ հրավիրելով Հայոց տիրակալին իշխելու իրենց: Ընդ որում՝ նրանք քննարկեցին ժամանակի բոլոր հզոր արքաների թեկնածությունը և միաձայն ընտրեցին Հայոց տիրակալին: **Ք. ա. 83 թ.** մայրաքաղաք *Անտիոքում* Տիգրան Մեծը բազմեց Մելնեյանների գահին և իշխեց այնտեղ 17 տարի: Այն Մելնեյան պետությունը, որ երկար ժամանակ պայքարում էր Հայաստանին գերիշխելու համար, իր խնդրանքով մտավ Հայաստանի տիրապետության տակ:

Միջերկրականի արևելյան ծովափի նվաճումը: Ինչպես Պարթևստանի նվաճումից հետո, այս դեպքում էլ Տիգրան Մեծի հաղթարշավը շարունակվում է: **Ք. ա. 83–81 թթ.** Տիգրանի տերությանն են միանում Կիլիկիան և Փյունիկիան:

Իրենց հնտությամբ հայտնի կիլիկյան ծովագնացներին Տիգրան Մեծը հանձնարարեց վերահսկել Միջերկրական ծովի արևելյան շրջանները:

Փյունիկյան քաղաքների գրավումից հետո հայոց տիրակալը Ք. ա. 81 թ. դրանց շնորհեց «ազատություններ», այսինքն՝ լայն ինքնավարություն: Այդ քաղաքների թվում էր նաև Բերիթը՝ (ներկայիս Լիբանանի մայրաքաղաք Բեյրութը): Ի նշան շնորհակալության՝ քաղաքներն իրենց օրացույցները սկսեցին հաշվել այդ թվականից, որը նշվում էր նաև իրենց քաղաքային դրամների վրա: **Հայոց տիրակալն իր նվաճումներում անգամ ազատարար էր:**

Միջերկրական ծովի արևելյան ափի հարավային մասին տիրելու համար բուռն պայքար ծավալվեց Ք. ա. 70-ական թվականներին: Տիգրան Մեծի գլխավոր հա-

Ոսկյա մետաղիոն՝ հաղթանակի դիցուհու պատկերով, Միսիան, Ք. ա. I դար

Տեսարան Նաբաթեական թագավորության մայրաքաղաք Պետրայից

կառակորդը Նաբաթեական թագավորությունն էր, որը Ք. ա. 72 թ. ընդունեց Հայաստանի գերիշխանությունը: Հայոց տիրակալի գերիշխանությունը ճանաչեց նաև Հրեաստանը:

Ինչպես վկայում է հույն պատմիչ Ապիանոս Ալեքսանդրիացին, բոլոր երկրները, մինչև Եգիպտոս, ենթարկվեցին Տիգրան Մեծին: Իսկ Եգիպտոսը Հայոց տերության բարեկամ երկրներից էր: Դեռևս Ք. ա. 80 թ. Տիգրան Մեծի օգնությամբ Պտղոմեոս XII-ը Եգիպտոսից դուրս էր մղել նվաճող հռոմեացիներին և հաստատվել հայրական գահին:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞ր պետությունները միացվեցին հայոց տերությանը Ք. ա. 85–84 թվականներին:
2. Ինչպե՞ս տեղի ունեցավ Սելևկյան պետության անցումը Տիգրան Մեծի իշխանությանը:
3. Ո՞ր թվականներին հայոց տերության մեջ մտան Կիլիկիան և Փյունիկիան:
4. Ի՞նչ քաղաքականություն էր վարում Տիգրան Մեծը փյունիկյան քաղաքների նկատմամբ:
5. Ի՞նչ հարաբերության մեջ էր Եգիպտոսը Տիգրան Մեծի տերության հետ:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ էին նվաճված ժողովուրդները ընդունում Տիգրան Մեծի գերիշխանությունը և անգամ իրենք էին հրավիրում նրան նստելու իրենց գահին:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Կորդոք, Օսրոենե, Միգդոնիա, Կիլիկիա, Փյունիկիա, Նաբաթեական թագավորություն, Հրեաստան

**ՀՈՍՄԵԱՅԻ ՊԱՏՄԻՉ ՊՈՄՊԵՍՈՍ ՏՐՈԳՈՍԸ (Ք. Ա. I – Ք. Հ. I ԴԱՐԵՐ)
ՍԵԼԵՎԿՅԱՆ ԳԱՀԻՆ ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ**

Եղբայրների փոխադարձ ասելությունը, ապա և նրանց որդիներին ժառանգաբար անցած թշնամությունն անընդհատ պատերազմներ ծնեցին, որոնք ծայրահեղ թուլության հասցրին Ասորիքն ու նրա թագավորներին: Ի վերջո ժողովուրդը դիմեց օտարի օգնությանը և սկսեց փնտրել օտարերկրացի թագավոր: Ոմանք կարծում էին, որ պետք է հրավիրել Միհրդատ Պոնտացուն, մյուսները՝ Եգիպտոսի Պտղոմեոսին...

Բոլորը համաձայնության եկան Հայաստանի թագավոր Տիգրանի շուրջը, որը, սեփական ռազմական ուժ ունենալուց բացի, պարթևների թագավորության դաշնակիցն էր ու Միհրդատի խնամին:

Եվ այսպես հրավիրված լինելով Ասորիքի* գահին բազմելու՝ նա 17 տարի շարունակ կառավարում էր ամենայն անդորրությամբ, պատերազմներով չէր խանգարում ուրիշների հանգիստը, և ոչ ոք նրան չէր անհանգստացնում, այնպես որ պատերազմելու անհրաժեշտություն չկար:

* Ասորիքը կազմում էր Սելևկյան պետության միջուկը:

**ՀՈՒՅՆ ՊԱՏՄԻՉ ԱՊԻԱՆՈՍ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԻԱՅԻՆ (II ԴԱՐ)
ՄԻՋԵՐԿԿՐԱԿԱՆ ԾՈՎԻ ՈՂՋ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾԻ
ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ՄԱՍԻՆ**

Տիգրանը տիրեց Միրիային՝ (հպատակեցնելով) Եփրատից այն կողմ բնակվող բոլոր սիրիական ցեղերին՝ մինչև Եգիպտոս: Միաժամանակ նվաճեց Կիլիկիան, քանզի այն ևս հպատակվում էր Սելևկյաններին, և, այդ բոլորի վրա ստրատեգոս նշանակելով Բազադատեսին, (իշխեց) 14 տարի:

**ՀՐԵԱ ՊԱՏՄԻՉ ՀՈՎՍԵՊՈՍ ՓԼԱՎԻՈՍԸ (I-II ԴԱՐԵՐ)
ՀՐԵԱՍՏԱՆԻ ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾԻՆ ԱՆՁՆԱՏՈՒՐ ԼԻՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ**

Այդ ժամանակ էլ լուր է հասնում, թե Հայոց թագավոր Տիգրանը երեսուն բյուր զորքով ներխուժել է Միրիա և գալիս է Հրեաստանի դեմ: Մա, բնականաբար, ահաբեկեց թագուհուն և ժողովրդին: Ուստի նրանք բազում և արժանավայել ընծաներ ուղարկեցին նրան և դեսպաններ, երբ նա դեռևս պաշարում էր Պտղոմայիս (քաղաքը), քանի որ Սելենե թագուհին, որը կոչվում էր նաև Կլեոպատրա, այդ ժամանակ տիրում էր Միրիային և հորդորել էր բնակիչներին դռները փակել Տիգրանի առաջ...

Դեսպանները, հանդիպելով նրան, խնդրում էին բարենպաստ պայմաններ շնորհել թագուհուն և ժողովրդին: Իսկ նա, գնահատելով այն, որ նրանք ժամանել են այդքան հեռու տարածությունից, լավագույնս հուսադրեց...

§ 4. ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾԻ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

*Մայրաքաղաք
Տիգրանակերտի պարսպի
հարվածներից*

Հայկական աշխարհակալության սահմանները: Ք. ա. 95–70 թթ. ընթացքում ընդամենը քառորդ դարում, Տիգրան Մեծը ստեղծեց հզոր մի աշխարհակալություն: Նրա տերության սահմանները և ազդեցության ոլորտները ձգվում էին Եգիպտոսից ու Միջերկրական ծովից մինչև Հնդկաստան, Կովկասյան լեռներից և Կասպից ծովից մինչև Պարսից ծոց և Հնդկական օվկիանոս: Հայոց տերությունը՝ գերիշխանության ներքո գտնվող երկրներով և քաղաքական ազդեցության ոլորտներով հանդերձ, կազմում էր շուրջ 3 միլիոն քառ. կմ տարածք: Այսինքն՝ 10 անգամ ավելի մեծ, քան բուն Մեծ Հայքի թագավորությունը:

Հռոմեացի պատմիչների տեղեկությունների համաձայն՝ Տիգրան Մեծի բանակի կազմը հասնում էր 300 հազարի, որի մեջ ընդգրկված էին նաև նվաճված երկրների բանակները: Բուն հայկական զորքը կազմում էր 100 հազար:

Տիգրան Մեծի հիմնած բնակավայրերը: Ք. ա. 80–ական թթ. Հայաստանի մայրաքաղաք Արտաշատը հայտնվել էր Տիգրան Մեծի աշխարհակալության հյուսիսում: Մեծ տիրակալը կարող էր նոր մայրաքաղաք հռչակել նվաճված երկրների որևէ խոշոր քաղաք, սակայն դա դեմ էր հայրենապաշտ արքայի սկզբունքներին: Նոր մայրաքաղաք Տիգրանակերտը հիմնվեց մի վայրում, որը և՛ հայոց հողում էր, և՛ համեմատաբար կենտրոնական դիրք էր

գրավում տերության մեջ: Դա այն վայրն էր, որտեղ Ք. ա. 95 թ. թագադրվել էր արքայազն Տիգրանը: Փաստորեն, դեռևս պատանդության շրջանում նա մշակել էր աշխարհակալության հասնելու ծրագիր՝ որոշելով նաև ապագա մայրաքաղաքի տեղը: Տիգրանակերտում էլ կատարվեց նրա թագադրությունը:

Տիգրանակերտ մայրաքաղաքը շրջապատված էր 50 կանգուն, այսինքն՝ 25 մետր բարձրությամբ պարսպով, ուներ անատիկ միջևաբերդ, պալատ, թատրոն, պարտեզներ, այգիներ և որսատեղիներ: Այն ժամանակի աշխարհի մեծագույն քաղաքներից էր: Հռոմեացի պատմիչի վկայությամբ՝ հայերը սիրով և արագորեն ծաղկեցրել են նոր մայրաքաղաքը, և դա արել են *«հանուն արքայի նկատմամբ փառած սիրո և հարգանքի»*:

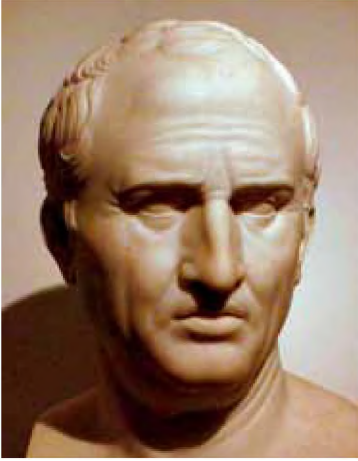
Հայոց տիրակալը կառուցեց երկրի համար կենսական նշանակություն ունեցող *Արքունի պողոտան*, որը կապում էր հին մայրաքաղաք Արտաշատը Տիգրանակերտին:

Արցախի Տիգրանակերտի պարսպի հատվածներից

Արցախի Տիգրանակերտի պարսպի հատված

Կիկերոնի (Ցիցերոն) կիսանդրին

Մայրաքաղաքից բացի՝ Տիգրան Մեծն իր անունով հիմնադրեց ևս վեց բնակավայր: 2006 թ. հայ հնագետները հայտնաբերեցին Արցախի Տիգրանակերտը, որի պեղումները շարունակվում են մինչ օրս:

Տիգրան Մեծը ժամանակակիցների գնահատմամբ: Տիգրան Մեծը չափազանց բարձր գնահատականի է արժանացել իր ժամանակակիցների կողմից: Հռոմի ամենաականավոր դեմքերից մեկը՝ Կիկերոնը (Ցիցերոնը), Մենատում արտասանած իր ճառերում Տիգրան Մեծին կոչել է «vehemens» (*վեհագույն*), որը Հռոմում քաղաքական գործչին տրվող բարձրագույն գնահատականն էր: Նրանից քիչ ուշ ապրած հռոմեացի պատմիչ Վելետո Պատերկուլոսը Տիգրան Մեծին կոչել է **«իր ժամանակի հզորագույն թագավոր»** և **«թագավորներից մեծագույնը»**: Իսկ Պոմպեոս Տրոգոսը տեղեկացնում է, որ նրան մեծարում էին՝ **«Աստված»** կոչելով...

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրե՛ք Տիգրան Մեծի տերության սահմանները:
2. Համեմատե՛ք հայոց երկու մեծ տիրակալներին՝ Արգիշտի I-ին և Տիգրան II Մեծին:
3. Ե՞րբ և որտե՞ղ կառուցեց Տիգրան Մեծն իր նոր մայրաքաղաքը: Նկարագրե՛ք մայրաքաղաք Տիգրանակերտը:
4. Ի՞նչ գնահատական է տալիս Կիկերոնը (Ցիցերոնը) Տիգրան Մեծին:
5. Ինչպե՞ս են գնահատել Տիգրան Մեծին մյուս ժամանակակիցները:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Կազմե՛ք Տիգրան Մեծի նվաճումների ժամանակագրական աղյուսակը:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Տիգրանակերպ, արքունի պողոպա, Կիկերոն (Ցիցերոն), Վելեսու Պատերկություն

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹԵՐ

ՀՈՈՄԵԱՅԻ ՊԱՏՄԻՉ ՊԼՈՒՏԱՐՔՈՍԸ (I-II ԴԱՐԵՐ) ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾԻ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Երբ Տիգրանը նոր միայն սկսում էր, նրա ծրագրերն ու հնարավորությունները խիստ համեստ էին, իսկ այժմ նա հպատակեցրել է բազում ժողովուրդների, խորտակել է, *ինչպես դեռևս չէր հաջողվել ուրիշ մեկին*, պարթևների հզորությունը, իսկ Միջագետքը հեղեղել է հեղլեններով, որոնց նա ամբողջ բազմություններով բռնագաղթեցրել էր Կիլիկիայից ու Կապադովկիայից:

Այլ ժողովուրդներից նա արաբական քոչվոր ցեղերին քշեց իրենց նախկին վայրերից և բնակեցրեց իր մայրաքաղաքի մոտ, որպեսզի նրանց օգտագործի առևտրական կարիքների համար: Նրա մոտ շատ թագավորներ կային սպասավորի դրությամբ, իսկ նրանցից չորսին նա մշտապես պահում էր իր մոտ՝ որպես ուղեկից կամ թիկնապահ...

ՀՈՒՅՆ ՊԱՏՄԻՉ ԱՊԻԱՆՈՍ ԱԼԵՔՍԱՆԳՐԻԱՅԻՆ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ՄԱՍԻՆ

Նա (Տիգրան Մեծը) քաղաքը շրջապատեց 50 կանգուն բարձրության պարսպով, որի հաստության մեջ կային ձիերի բազմաթիվ ախոռներ: Քաղաքի արվարձանում նա կառուցեց պալատ՝ ընդարձակ զբոսայգիներով, որսատեղիներով և լճերով:

Մերձակայքում նա բարձրացրեց նաև հզոր մի բերդ:

ՊԼՈՒՏԱՐՔՈՍԸ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ՄԱՍԻՆ

Տիգրանակերտը լի էր գանձերով, շքեղ կառույցներով և աստվածներին նվիրաբերված թանկարժեք ընծաներով, քանզի մասնավոր անձինք և մեծատոհմիկները, հանուն արքայի նկատմամբ տածած սիրո և հարգանքի, միմյանց հետ մրցում էին քաղաքի շենացման ու ընդարձակման համար:

§ 5. ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾԻ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

Հռոմեա-հայկական պատերազմը: Ք. ա. 71 թ. Պոնտոսի արքա Միհրդատ VI-ը պարտվեց Հռոմի դեմ մղված պատերազմում և փախավ Հայաստան: Նրան հետապնդող հռոմեացի զորավար *Լուկուլլոսը* չհանդգնեց անցնել սահմանը, այլ պատվիրակներ ուղարկեց՝ պահանջելով հանձնել Հռոմի ռիսերիմ թշնամուն: Տիգրան Մեծը, սակայն, մերժեց հռոմեացիներին և չհանձնեց իր դաշնակցին ու բարեկամին:

Ք. ա. 69 թ. զարնանը հռոմեական բանակը Լուկուլլոսի գլխավորությամբ մտավ Հայաստանի տարածք: Նույն տարվա հոկտեմբերին հռոմեացիները հաջողության հասան Տիգրանակերտի մոտ մղված ճակատամարտում: Սակայն *Ք. ա. 68 թ.* հայերը բանակը *Արածանիի ճակատամարտում* ջախջախեցին հռոմեական և դուրս քշեցին Հայաստանից: Ավելին՝ հայոց զորքերի օգնությամբ Միհրդատ Եվպատորն ազատագրեց Պոնտոսը՝ այնտեղից ևս դուրս մղելով հռոմեացիներին:

Ք. ա. 67 թ. պաշտոնազրկված Լուկուլլոսի փոխարեն արևելք եկավ հռոմեացի զորավար *Պոնպետոսը:* Նա կարողացավ դաշինք կնքել Տիգրան Մեծի դեմ ըմբոստացած Պարթևստանի հետ: Դաշինքի համաձայն՝ Հռոմը պետք է պատերազմ սկսեր Պոնտոսի դեմ, իսկ Պարթևստանը՝ Հայաստանի: *Ք. ա. 66 թ.* զարնանը հռոմեացիները, պատերազմում հաղթելով, գրավեցին Պոնտոսը: Հայաստանում պարթևները պարտվեցին և

Պոնպետոսի կիսանդրին

փախուստի դիմեցին: Ճիշտ է, Տիգրան Մեծը կրկին հաղթեց պարթևներին, սակայն նրա դաշնակից Պոնտոսը վերացավ:

Արտաշատի պայմանագիրը: Հայաստանը մնաց մենակ՝ ընդդեմ Հռոմի և Պարթևստանի: Սկսվեցին բանակցություններ Հռոմի և Հայաստանի միջև: Ք. ա. 66 թ. Արտաշատում Հայաստանի և Հռոմի միջև Տիգրան Մեծի ու Պոնապեոսի կողմից ստորագրվեց հաշտության պայմանագիր: Պայմանագրով Հայաստանը հոգուտ Հռոմի հրաժարվեց Եփրատից արևմուտք ընկած իր նվաճումներից, իսկ Պարթևստանին վերադարձրեց նրանից գրաված տարածքները: Մեծ Հայքը ճանաչվեց «Հռոմի դաշնակից և բարեկամ», ինչը ենթադրում էր ռազմական փոխօգնություն:

Մեծ Կիրակալի դասերը: Ինչո՞ւ Տիգրան Մեծը գնաց նման զիջումների: Չէ՞ որ նա հաղթել էր հռոմեացիներին Ք. ա. 69–68 թթ. լուկուլլոսյան պատերազմում, Պոնապեո-

*Հռոմեա-հայկական պարթև-
րազմից հերոսական դրվագ
Շեղինակ՝ իրաւացի նկարիչ
Ջ. Տուգարոյ:*

Ք.ա. 69 թ. հռոմեացի զորավար Լուկուլլոսը պաշարեց մայրաքաղաք Տիգրանակերտը: Միջերկրականի ավերից շտապ վերադառնալով Հայաստան՝ Տիգրան Մեծն իր վեցհազարանոց թիկնապահ զունդն ուղղեց դեպի պաշարված Տիգրանակերտ: Մայրաքաղաքը պաշարված էր ավելի քան 40 հազարանոց թշնամի բանակով: Հայոց արքայական թիկնազորը զարմանքի ու հիացմունքի արժանի սխրանք կատարեց, բացառիկ հերոսական մի գործողություն՝ երկու անգամ ճեղքելով ու անցնելով մի քանի անգամ գերազանցող հռոմեական բանակի միջով: Թիկնազորը մտավ մայրաքաղաք և այնտեղից անվնաս դուրս բերեց թագուհուն, արքայական կանանոցն ու գանձարանը... Թագուհին արքայի պատիվն էր, և Տիգրան Մեծն առաջին հերթին փրկեց թագուհուն՝ անբասիր պահելով իր և տերության պատիվը...

սի հետ բախում չէր ունեցել, իսկ պարթևներին հերթական ջարդը տվել էր Ք. ա. 66 թվականին:

Առաջին հայացքից անհասկանալի թվացող այս քայլը բացատրվում է Տիգրան Մեծի հայրենապաշտությամբ: Նա իսկապես հաղթանակող էր, սակայն կործանվել էր նրա դաշնակից Պոնտոսը: Հայաստանը պատերազմը շարունակելու դեպքում կարող էր մնալ միայնակ ընդդեմ Հռոմի և Պարթևստանի, այլ կերպ ասած՝ ընդդեմ ամբողջ աշխարհի: Եթե Տիգրան Մեծը շարունակեր պատերազմը հանուն տիրակալի իր փառքի, կարող էր վտանգել իր հայրենիքի ապագան: Վճռական պահին մեծ տիրակալն ընտրություն կատարեց հանուն հայրենիքի...

Տիգրան Մեծը մահացավ Ք. ա. 55 թվականին՝ 85 տարեկան հասակում: Նա սերունդների հիշողության մեջ մնաց որպես հզորագույն և հայրենապաշտ տիրակալ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

- 1.** Երբ սկսվեց հռոմեա-հայկական պատերազմը: Ինչ դեպքեր էին նախորդել դրան:
- 2.** Երբ են տեղի ունեցել Տիգրանակերտի և Արածանիի ճակատամարտերը: Համեմատե՛ք դրանք:
- 3.** Ինչպե՞ս ավարտվեց Լուկուլլոսի արշավանքը Հայաստան:
- 4.** Ինչո՞ւ Արտաշատի պայմանագրով Տիգրան Մեծը կատարեց մեծ զիջումներ:
- 5.** Երբ մահացավ Տիգրան Մեծը: Բնորոշե՛ք նրան իբրև տիրակալի:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ձեր կարծիքով կարո՞ղ էր Տիգրան Մեծը շարունակել պատերազմը:
Հիմնավորե՞ք:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Լուկուլոս, Տիգրանակերպի ճակատամարտ, Պոնապետ, Արքաշարի պայմանագիր, «Հռոմի դաշնակից և բարեկամ»

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

Լուկուլոսի կիսանդրին

ՀՈՈՄԵԱՑԻ ՊԱՏՄԻՉ ԳԻՈՆ ԿԱՍԻՈՍԸ (II - III ԳԱՐԵՐ)

ԱՐԱԾԱՆԻ ԸԱԿԱՏԱՄԱՐՏԻ ՄԱՍԻՆ

Այս ընդհարման ժամանակ հռոմեացի հեծյալներին թշնամու հեծելագործը դժվար դրության մատնեց... Թշնամիները որևէ վնաս չկրեցին, այլ նրանք, վերադառնալով և հետապնդողներին նետահարելով, շատերին իսկույն սպանեցին, իսկ շատ-շատերին էլ վիրավորեցին: Ու վերքերը ծանր էին և դժվարբուժելի, քանզի նրանք գործածում էին երկծայր նետեր, և ծայրերը այնպես էին իրար ագուցված, որ նետերը թե՛ մարմնի որևէ մասում մնալու և թե՛ դուրս քաշվելու դեպքում արագորեն սպանում էին, որովհետև երկայթյա ծայրերից մեկը, որը չէր ամրացված, մնում էր վերքի մեջ:

Այնժամ Լուկուլոսը, քանի որ շատերը վիրավորվում էին, և մի մասն էլ մահանում էր, իսկ հաշմվածները հեծեծում էին, և միաժամանակ պարենամթերքը պակասում էր, նահանջեց այդտեղից...

§ 6. ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՐՏԱՎԱԶԴ ԻԻ-Ի ՕՐՈՒՔ

*Արտավազդ II-ի դրամներից
դիմերեսը և դարձերեսը*

*Պարթև Օրոդես II արքայի
դրամներից*

Տիգրան Մեծին հաջորդեց որդին՝ Արտավազդ II-ը (Ք. ա. 55–34 թթ.): Նա ստացել էր հիանալի կրթություն, գրում էր *«ողբերգություններ, ճառեր ու պատմական երկեր»*:

Կրաստուհի արշավանքը: Ք. ա. 54 թ. Հռոմն արևելք ուղարկեց *Կրաստու* զորավարին, որի նպատակը Պարթևստանի գրավումն էր: Քանի որ Հայաստանը Արտաշատի պայմանագրով համարվում էր Հռոմի *«դաշնակից և բարեկամ»*, Կրաստուը Արտավազդ II-ից պահանջեց օգնական զորքեր: Մակայն նա չկատարեց Արտավազդ II-ի պայմանները, ուստի Մեծ Հայքի արքան նրան օգնություն չտրամադրեց:

Ք. ա. 53 թ. Կրաստուը սկսեց արշավանքը: Նույն թվականին Խառանի ճակատամարտում Հռոմեական զորքը ջախջախիչ պարտություն կրեց: Սպանվեց նաև Կրաստուը:

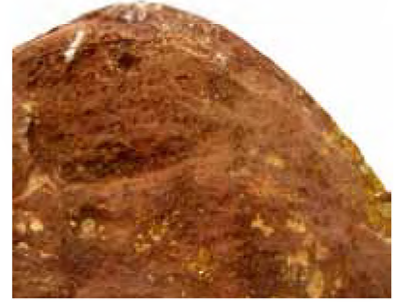
Մինչ այդ Պարթևստանի արքա Օրոդես II-ը Կրաստուի դեմ ուղարկել էր իր Սուրեն զորավարին, իսկ ինքը շարժվել էր դեպի Հայաստան: Հայ և պարթև արքաները հանդիպելով որոշում են կնքել բարեկամության դաշինք, որն ամրապնդվում է պարթև արքայազն Բակուրի և Արտավազդ II-ի քրոջ ամուսնությամբ: Արտաշատ մայրաքաղաքում տեղի էին ունենում տոնական հանդեսներ: Դաշնակից արքաները ներկայացում էին դիտում, երբ բերվեց սպանված Կրաստուի գլուխը և նետվեց նրանց առջև՝ ի նշան հաղթանակի:

Անտոնինոսի արշավանքը: Ք. ա. 38 թ. Պարթևատանում գահը զավթեց Օրոդես II-ի որդի Հրահատը: Նա սպանեց իր հորը, եղբայրներին ու նրանց որդիներին: Հայպարթևական դաշինքը խզվեց:

Շուտով արևելք արշավեց մեկ այլ հռոմեական զորավար՝ Մարկոս Անտոնինոսը, որը նույնպես ծրագրում էր նվաճել Պարթևատանը: Նա, ելնելով Կրասոսի սխալներից, նախատեսում էր արշավել Հայաստանի տարածքով, ինչպես ժամանակին խորհուրդ էր տվել Արտավազդ II-ը: Հայոց արքան որոշեց կրկին ստանձնել Արտաշատի պայմանագրով ունեցած պարտավորությունները: Նա Անտոնինոսին խոստացավ տրամադրել օգնական զորք և թույլատրել պարթևների դեմ արշավել Հայաստանով:

Ք. ա. 36 թ. Անտոնինոսը, որն ապաշնորհ զորավար էր, սկսեց ռազմարշավը, սակայն խայտառակ պարտություն կրեց: 100 հազարանոց բանակից նա կորցրեց 35 հազար զինվոր: Նա հետ քաշվեց Հայաստան, ապա գնաց Եգիպտոս, քանի որ ամուսնացել էր այնտեղ իշխող Կլեոպատրա թագուհու հետ:

Անտոնինոսը Հռոմում արդարանալու համար պարտության մեղքը բարդեց Արտավազդ II-ի վրա: Ք. ա. 34 թ. Անտոնինոսի զորքերն անակնկալ ներխուժեցին Հայաստան: Արյունահեղությունից խուսափելու նպատակով Հայոց արքան գնաց բանակցությունների, սակայն խաբեությամբ ձերբակալվեց և տարվեց Եգիպտոս: Հայոց բանակը թագավոր հռչակեց նրա որդի Ար-

Արմավիրի հունարեն արձանագրություններից: Իրանցից մի քանիսը չսահածո ողբերգությունների հարվածներ են, որոնց հեղինակը, ուսումնասիրողների կարծիքով, եղել է Արտավազդ II արքան

Մարկոս Անտոնինոսի դրամներից

*Եգիպտոսի թագուհի
Կլեոպատրա VII*

Կրաշեն II-ին, սակայն նա պարտվեց և իր գորքով ապաստան գտավ Պարթևստանում: Վերջինիս արքան, հասկանալով իր սխալը, որոշել էր բարեկամանալ Հայաստանի հետ:

Աստոնիոսը Եգիպտոսում պահանջեց, որ գերված Արտավազդ II-ն ու նրա ընտանիքը խոնարհվեն և երկրպագեն Կլեոպատրային՝ դրա դիմաց խոստանալով ազատություն: Սակայն վեհանձն արքան և նրա ընտանիքն արհամարեցին Աստոնիոսին՝ արժանանալով անգամ թշնամիների հիացմունքին: Ք. ա. 31 թ. Աստոնիոսը և Կլեոպատրան մահապատժի ենթարկեցին Արտավազդ II-ին և նրա կնոջը: Իսկ երկու արքայորդիները մնացին պատանդության մեջ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Երբ է գահակալել Արտավազդ II-ը: Բնութագրե՞ք նրան:
2. Երբ է տեղի ունեցել Կրասոսի արշավանքը և ինչպե՞ս է ավարտվել: Ինչպե՞ս ամրապնդվեց հայ-պարթևական դաշինքը Ք. ա. 53 թվականին:
3. Երբ է տեղի ունեցել Աստոնիոսի արշավանքը:
4. Երբ և ինչպե՞ս գերվեց Արտավազդ II արքան:
5. Ի՞նչ վեհանձն արարքով աչքի ընկավ Արտավազդ II-ի ընտանիքը գերության մեջ:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Օրոդես II, Կրասոս, Սուրեն զորավար, Մարկոս Անտոնիոս, Կլեոպատրա, Արտաշես II

**ՊԼՈՒՏԱՐՔՈՍԸ ԱՐՏԱՇԱՏՈՒՄ ՀԱՅ ԵՎ ՊԱՐԹԵՎ ԱՐՔԱՆԵՐԻ
ԳԱՇԻՆՔԻ ՈՒ ԹԱՏԵՐԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՄԱՆ ՄԱՍԻՆ,
ՈՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿ ԲԵՐՎԵՑ ԿՐԱՍՈՍԻ ԳԼՈՒԻԸ**

Նրանք միմյանց համար խնջույքներ ու գինարքույքներ էին կազմակերպում, որոնց ընթացքում հաճախ բեմադրվում էին հունական ներկայացումներ, քանզի Օրոդեսին անձանոթ չէին հունական լեզուն և գրականությունը, իսկ Արտավազդը հորինում էր նույնիսկ ողբերգություններ և գրում ճառեր ու պատմական երկասիրություններ, որոնցից մի քանիսը մինչ այժմ պահպանվել են:

Այն պահին, երբ արքունիք բերեցին Կրասոսի գլուխը, ... ողբերգակ դերասան Յասոն Տրալացին արտասանում էր Եվրիպիդեսի «Բաքոսուհիներից» հաստվածներ: Այն ժամանակ, երբ նրան ծափահարում էին, դահլիճ մտավ Սիլակեսը և երեսնիվայր ընկավ արքայի առաջ, և ապա նա սրահի մեջտեղ նետեց Կրասոսի գլուխը:

**ԳԻՈՆ ԿԱՍԻՈՍԸ՝ ԳԵՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ԱՐՏԱՎԱԶԳԻ II-Ի
ԵՎ ՆՐԱ ԸՆՏԱՆԻՔԻ ՎԵՀԱՆՁՆ ՊԱՀՎԱԾՔԻ ՄԱՍԻՆ**

Ո՛չ աղերսեցին նրան (Կլեոպատրային), ո՛չ իսկ երկրպագեցին, թեպետև նրանց շատ էին ստիպում և շատ էին հուսադրում՝ ազատություն խոստանալով, ու որովհետև նրան պարզապես իր անունով կոչեցին, նրանք վեհամիտ մարդկանց համբավ շահեցին:

ՏԻԳՐԱՆՅԱՆ ԹԱԳԸ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՆԻՇ

Աստիկ աշխարհում Հայաստանի խորհրդանիշերից մեկը դարձել է Տիգրանյան (կամ Հայկական) թագը: Իրենց հայկականությունը շեշտելու համար Կոմնագենեի երվանդական արքաներն իրենց դրամների վրա դրվագում էին Տիգրանյան թագը:

*Անտոնինոսի՝
Հայաստանը զավթելուց
հետո թողարկված
դրամները:
Իրանի դարձերեսին,
որպես Հայաստանի
խորհրդանիշ,
Տիգրանյան թագն է:*

§ 7. ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆ ՎԵՐՋԻՆ ԳԱՀԱԿԱԼՆԵՐԸ

*Տիգրան III-ի դրամներից,
դիմերեսը և դարձերեսը*

Արտաշես II-ի գահակալումը: Ք. ա. 30 թ. իր գործով վերադառնալով Պարթևստանից՝ Արտաշես II-ն սզատագրեց Հայաստանը: Նա ջախջախեց Հռոմի դաշնակից Ատրպատականի արքային և Ատրպատականը միացրեց իր պետությանը:

Արտաշես II-ը ջանքեր գործադրեց Եգիպտոսից բերելու իր եղբայրներին, սակայն հռոմեացիները նրանց տեղափոխեցին Հռոմ՝ պահելով պատանդության կարգավիճակում:

Արտաշես II-ն իշխեց մինչև Ք. ա. 20 թվականը: Օգտվելով տասնամյա խաղաղության ժամանակամիջոցից՝ նա շենացրեց ու կրկին հզորացրեց երկիրը: Նա հատեց դրամներ՝ իր պատկերով ու «արքայից արքա» մակագրությամբ:

Իր ներքին հարցերը կարգավորելուց հետո Հռոմը կրկին ուշադրությունը սևեռեց դեպի Արևելք: Ք. ա. 20 թ. հռոմեական զորքերով Հայաստան ուղարկվեց Արտավազդ II-ի պատանդ տարված որդիներից Տիգրանը: Նա 14 տարի ապրել էր հռոմեացիների մեջ, ուստի Հռոմում կարծում էին, որ Հայաստանի գահին նա կլինի հռոմեասեր գործիչ: Երբ հռոմեական զորքը հատում էր Հայաստանի սահմանը, Արտաշես II-ն անհայտ հանգամանքներում սպանվեց: Իշխանափոխությունը տեղի ունեցավ առանց պատերազմի. գահ բարձրացավ Տիգրան III-ը:

Հայաստանը վերջին Արտաշեսյաններ

րի օրոք: Տիգրան III-ը Մեծ Հայքում իշխեց Ք. ա. 20–8 թվականներին: Հռոմեացիները նրան գահ էին բարձրացրել՝ պայմանով, որ Հայաստանի հաջորդ արքային նույնպես պետք է նշանակեն իրենք: Սակայն Հռոմեական կայսրության հաշվարկները սխալ դուրս եկան: Հայաստանում որոշ ժամանակ իշխելուց հետո Տիգրան III-ը սկսեց գերադասել հայկական շահերը: Շատ լավ գիտակցելով, թե որքան կարևոր է Հայաստանի համար սեփական ժառանգական իշխանությունը, նա գահաժառանգ հռչակեց իր Տիգրան անունով որդուն:

Ք. ա. 8 թ. Տիգրան III-ի մահվանից հետո, գահ բարձրացավ *Տիգրան IV-ը*, որն իշխում էր քրոջ՝ *Էրաստոյի* հետ համատեղ:

Հռոմեացիները չէին հաշտվում Հայաստանում իրենց ազդեցության կորստի հետ և Ք. ա. 5 թ. ուժով գահ բարձրացրին *Արտավազդ III-ին*: Նա Արտավազդ II-ի՝ պատանդության մեջ գտնվող մյուս որդին էր: Նա 29 տարի ապրել էր հռոմեական միջավայրում և դարձել էր խիստ հռոմեասեր գործիչ: Այդ պատճառով հայերը Ք. ա. 2 թ. գահընկեց արին Արտավազդ III-ին և կրկին գահ բարձրացրին Տիգրան IV-ին և նրա քույր Էրատոյին:

Հռոմը ստիպված էր հաշվի նստել հայերի հետ: Ք. հ. 1 թվականին հյուսիսային լեռնականների դեմ մղված պատերազմում հայոց արքան զոհվեց, իսկ թագուհի Էրատոն հրաժարվեց գահից: Այդպես անկում ապրեց Արտաշեսյան արքայատոհմի իշխանությունը: Սակայն Մեծ Հայքի թա-

Տիգրան IV-ի և Էրաստոյի համատեղ դրամներից (դիմերես և դարձերես)

գավորությունը պահպանվում էր: Էրատոս թագուհին 6–11 թթ. կրկին գահակալեց, սակայն միանձնյա, ինչը չփրկեց վիճակը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞վ է թագավորել Արտավազդ II-ից հետո: Ներկայացրե՞ք նրա գահակալումը:
2. Հռոմեացիներն ո՞ւմ գահ բարձրացրին Արտաշես II-ից հետո:
3. Ի՞նչ գիտեք Տիգրան III-ի մասին:
4. Ներկայացրե՞ք Մեծ Հայքի գահին իշխած Արտաշեսյան վերջին արքաներին:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Ծանոթացե՛ք հաջորդ էջում բերված Արտաշեսյան արքայատոհմի ժամանակագրական աղյուսակին և համեմատե՛ք Երվանդականների հետ:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Տիգրան III, Տիգրան IV, Էրատո, Արտավազդ III, Արտաշեսյան արքայատոհմի անկում

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՊՏՂՈՄԵՈՍԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Մեր թվարկության հենց սկզբին անկում ապրեց Արտաշեսյան հարստությունը, սակայն Մեծ Հայքի թագավորությունը նույն սահմաններով շարունակեց գոյություն ունենալ մինչև IV դ. վերջերը: Այդ իրավիճակն արձանագրված է անտիկ աշխարհի նշանավոր աշխարհագրագետ Պտղոմեոսի (I–II դդ.) քարտեզներում, որոնցում հատուկ նշվում են Մեծ Հայքը և Փոքր Հայքը:

ՀԱՅԿԱԶՈՒՆԻ-ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆՆԵՐԻ ԱՐՔԱՅԱՑԱՆԿ

Արտաշես I, որդի Զարեհի
(Ք.ա. 189 — մոտ 160 թթ.)

Արտավազդ I, որդի Արտաշես I-ի
(Ք. ա. մոտ 160-115 թթ.)

Տիգրան I,
որդի Արտաշես I-ի
(Ք. ա. 115-95 թթ.)

Տիգրան II,
որդի Տիգրան I-ի
(Ք. ա. 95-55 թթ.)

Արտավազդ II,
որդի Տիգրան II-ի
(Ք. ա. 55-34 թթ.)

Արտաշես II, որդի
Արտավազդ II-ի
(Ք. ա. 30-20 թթ.)

Տիգրան III,
որդի Արտավազդ II-ի
(Ք. ա. 20-8 թթ.)

Տիգրան IV և Էրատո
(Ք. ա. 8-5 թթ, առաջին անգամ)

Արտավազդ III,
որդի Արտավազդ II-ի
(Ք. ա. 5-2 թթ.)

Տիգրան IV և Էրատո
(Ք. ա. 2 - Ք. հ. 1 թթ,
երկրորդ անգամ)

Էրատոն՝ միանձնյա
(6-11 թթ.)

§ 1. ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ «ԱՆՑՈՒՄԱՅԻՆ» ՇՐՋԱՆՈՒՄ

*Զենոն-Արտաշեսի
դրամներից, դիմերեսը և
դարձերեսը*

Հայ ժողովրդի պայքարը անկախության պահպանման համար: I դարի առաջին կեսին Հայաստանում գահակալական լուրջ պայքար էր ծավալվել:

Վերջին Արտաշեսյանների օրոք Հռոմեական կայսրությունը ուժեղացրել էր ճնշումը Հայաստանի վրա: 2 թ. Օգոստոս կայսեր թոռան՝ Գայոս Կեսարի գլխավորած բանակը, ներխուժելով Հայաստան, շարժվեց դեպի երկրի կենտրոնը: Հասնելով Արշարունյաց գավառը՝ հռոմեացիները պաշարում են *Արտազերս* բերդը: Հայ պաշտպանները հերոսաբար դիմադրում էին հռոմեական լեգիոններին:

Հռոմեական հրամանատարին վերացնելու նպատակով հայոց հրամանատար *Ադոնը* դիմեց ռազմական խորամանկության: Բանակցությունների պատրվակով նա ժամանում է հռոմեական ճամբար և Գայոս Կեսարի հետ հանդիպման ընթացքում դաշույնով ծանր վիրավորում նրան: Գայոսի թիկնապահների հետ մենամարտում Ադոնը հերոսաբար զոհվում է, իսկ Արտազերսի պաշտպանները շարունակում են դիմադրությունը:

Արտաշեսյանների արքայատոհմից հետո Արտաշատում գահակալած թագավորներից առավել նշանավորը *Զենոնն էր* (18-34 թթ.):

Նրա թագավորության տարիները խաղաղ էին, և հայ ժողովրդը նրան սիրով կոչեց Զենոն–Արտաշես (III): Զենոն–Արտաշեսի մահից հետո Արտաշատում գահակալեցին Իրանի և Հռոմի դրածո թագավորները:

Հռոմը ծրագրել էր նվաճել Հայաստանը և այն վերածել կայսերական նահանգի: Իսկ Իրանը, մրցակցելով Հռոմի հետ, ցանկանում էր ձեռք բերել հուսալի դաշնակից՝ ի դեմս Հայաստանի: Ուստի հայ ժողովրդը դաշնակցեց պարթևների հետ՝ ընդդեմ հռոմեական նվաճողական քաղաքականության:

Հայոց արքա Արգաթ: I դարի առաջին կեսին Մեծ Հայքի թագավորական իշխանությունը ներկայացված էր երկու կենտրոններով: Մեկը *Արտաշատում* էր, իսկ մյուսը՝ Հյուսիսային (Հայկական) Միջագետքում գտնվող *Ուռհա–Եղեսիայում*:

Այդ ժամանակաշրջանում Ուռհա–Եղեսիայում գահակալում էր Հայկագուն–Երվանդյաններից սերող Հայոց Արգաթյանների արքայատոհմը: Դրա ամենանշանավոր ներկայացուցիչն էր *Արգաթ V* թագավորը (4–7 թթ., 13–50 թթ.): Նրա թագավորության տիրույթների մեջ էին մտնում նաև Հայաստանի հարավարևմտյան շրջանները: Հայոց արքա Արգաթը, իմանալով իր պարթև ազգականների միջև ծագած խռովության մասին, մեկնում է Պարթևական թագավորություն: Խռովությունը հարթելուց հետո նա ծանր հիվանդանում է և վերադառնում Եղեսիա: Լսելով Քրիստոսի մասին՝ Արգաթը նամակով խնդրում է *Քրիստոսին* գալ

Արգաթ արքան՝ Քրիստոսի պարկերով. որմնասկար Վարազա վանքից

Հարված Ուռհա–Եղեսիայի բերդից

*Թադեոս առաքյալ
Հեղինակ՝ Հակոբ
Հովնաթանյան*

*Բարդուղիմեոս առաքյալ
Հեղինակ՝ Հակոբ
Հովնաթանյան*

Եղեսիա և բուժել իրեն: Եղեսիա է գալիս Քրիստոսի աշակերտներից *Թադեոս* առաքյալը: Նա քարոզում է Ավետարանը և բուժում Արգարին: Արգարից հետո նրա թագավորությունը երկու մասի է բաժանվում: Մեծ Հայքի հարավում գահակալում է նրա քրոջ որդին՝ Սանատրուկ I-ը, իսկ Եղեսիայում՝ Արգարի որդին: Քրիստոսի տասներկու աշակերտներից *Թադեոս* և *Բարդուղիմեոս* առաքյալները Հայաստանում հանդիպում են Արտաշատի մոտ գտնվող *Օթեաց խաչ* վայրում: Նրանց քարոզչությանը հիմնվում է Հայ առաքելական եկեղեցին:

Պայքար Հռոմի դրածոների դեմ: Արտաշատում գահը զավթած վրաց թագավորի եղբայր Միհրդատին հայերը վտարեցին երկրից: Սակայն Միհրդատը հռոմեական ուժերի օգնությամբ կրկին բռնազավթում է Մեծ Հայքի գահը: Նա շատ դաժան էր և առաջացրել էր հայ ժողովրդի ատելությունը: Միհրդատի եղբորորդին՝ Հռադամիզդը, դավադրաբար սպանելով նրան, 51 թ. Արտաշատում զավթում է գահը: Դա առաջացրեց հայ ժողովրդի ցասումը:

Պարթևստանի թագավոր *Վաղարշ I Արշակունին* (51-80 թթ.) Հռոմեական կայսրության և Վիրքի թագավորության դեմ որոշեց ստեղծել դաշինք: Նա մտադիր էր իր եղբայրներից մեկին՝ Տրդատին, դարձնել Հայաստանի թագավոր, իսկ մյուսին՝ Բակուրին՝ Ատրպատականի թագավոր: 52 թ. Վաղարշը և Տրդատը պարթևական զորքով մտնում են Հայաստան: Հռադամիզդը, այդ մասին տեղեկանալով, փախչում է

Վիրք: Սակայն ցրտաշունչ ձմռան և հիվանդությունների պատճառով պարթևական զորքը հեռանում է երկրից: Հռոմեացիները ներխուժում է Հայաստան և փորձում կրկին զավթել գահը, սակայն զինված հայերը շրջապատում են Արտաշատի պալատը, և նա իր կնոջ հետ վերջնականապես փախուստի է դիմում:

*Պարթև Վաղարշ I
արքայի դրամներից*

Հարցեր և առաջադրանքներ.

1. Ինչպիսի՞ն իրավիճակ էր Հայաստանում I դարի առաջին կեսին:
2. Արտաշեսյան արքայատոհմից հետո ո՞վ էր Արտաշատում գահակալած թագավորներից առավել նշանավորը:
3. Ինչո՞ւ էին հայերը դաշնակցում պարթևների, այլ ոչ հռոմեացիների հետ:
4. Որտե՞ղ էր թագավորում Արգարյանների արքայատոհմը:
5. Ինչո՞ւ էր Արգարը Քրիստոսին Եդեսիա հրավիրում, ի՞նչ պատահեց հետո:
6. Ի՞նչ նպատակ ուներ Վաղարշ I Արշակունին:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Կազմե՛ք I դարի առաջին կեսին Հայաստանում գահակալած թագավորների ժամանակագրական աղյուսակ:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Արտազեսրս քերդ, Զենոն–Արտաշես (III), Արգարյանների արքայատոհմ, Օթեսաց խաչ, Սանատրուկ I, Հայ առաքելական եկեղեցի

**ՓՐԿՉԻ ՀՐԱՄԱՆՈՎ ԹՈՎՄԱՍ ԱՌԱՔՅԱԼԻ
ԳՐԱԾ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ ԱՔԳԱՐԻ ԹՂԹԻՆ
(ըստ Մովսես Խորենացու)**

«Երանի նրան, ով ինձ հավատում է՝ ինձ տեսած չլինելով: Քանզի Իմ մասին գրված է. «Ովքեր Ինձ տեսնեն, չեն հավատա Ինձ, իսկ ովքեր չտեսնեն, նրանք կհավատան Ինձ և կապրեն»: Իսկ այն մասին, որ դու Ինձ գրեցիր, որ Ես գամ քո մոտ, ապա արժան է, որ Ես կատարեմ այստեղ այն ամենը, ինչի համար ուղարկված եմ: Եվ երբ այդ կատարեմ, ապա կհամբարձվեմ Նրա մոտ, որն Ինձ ուղարկել է: Եվ երբ համբարձվեմ, կուղարկեմ այստեղի իմ աշակերտներից մեկին, որպեսզի նա բժշկի քո ցավերը, և քեզ ու նրանց, որ քեզ հետ են, կյանք շնորհի»:

Այս թուղթը բերեց Անանը՝ Արգարի սուրհանդակը, Փրկչի կենդանագիր պատկերի հետ միասին, որը մինչև այսօր պահվում է Եդեսիա քաղաքում:

**ՀՈՈՄԵԱՑԻ ՊԱՏՄԻՉ ՏԱԿԻՏՈՍԸ ԶԵՆՈՆ–ԱՐՏԱՇԵՍԻ
ԹԱԳԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ**

«Զենոնը ամենավաղ մանկությունից յուրացրել էր հայերի սովորություններն ու նիստուկացը, ընտելացել էր նրանց որսերին այլ բարբերին... և գրավել էր իր կողմն առաջնորդներին, ինչպես և հասարակ ժողովրդին: Արդ՝ Գերմանիկոսը ազնվականության հավանությամբ և շրջապատող ժողովրդի բազմության ներկայությամբ նրա գլխին դրեց Արտաշատ քաղաքում թագավորական պատվանշանը: Ժողովուրդը, հարգանք հատուցանելով թագավորին, նրան ողջունում էր՝ անվանելով Արտաշես, և այդ անունը նրան տվել էին ըստ քաղաքի անվան»:

§ 2. ՏՐԴԱՏ Ի-Ի ԳԱՀԱԿԱԼՈՒՄԸ

Հռոմեական կայսրության պատերազմը հայ-պարթևական դաշինքի դեմ: Հայ-պարթևական դաշնակից ուժերով Տրդատ Արշակունին 54 թ. կրկին փորձում է գահակալել Արտաշատում: Սակայն անհրաժեշտ էր հաղթահարել Հռոմի դիմադրությունը: Ներոն կայսեր (54–68 թթ.) հրամանով Արևելք եկած զորավար Կորբուլոնի լեգիոնները Մեծ Հայք են ներխուժում և ճամբար խփում Բարձր Հայքի Կարնո դաշտում: Այսպես է սկսվում տասը տարի տևած պատերազմը հռոմեական և հայ-պարթևական ուժերի միջև:

Այդ ժամանակ Վաղարշը զբաղված էր Իրանի արևելքում, ուստի Տրդատը հռոմեական բանակին դիմակայում էր հայկական ուժերի օգնությամբ: Սակայն ուժերն անհավասար էին, և Կորբուլոնի զորքը, ավեր սփռելով, շարժվում է դեպի Արտաշատ: Տրդատը փոքրաթիվ ջոկատով ստիպված էր հեռանալ Ատրպատական:

58 թ. Կորբուլոնը գրավում է Արտաշատը, ավերում և շարժվում դեպի Տիգրանակերտ: Ճանապարհին հռոմեական լեգիոնները հանդիպում են հայկական ուժերի համառ դիմադրությանը: Սակայն նրանց ի վերջո հաջողվում է գրավել Տիգրանակերտը:

Վաղարշ I-ը, մեծաքանակ զորքով մտնելով Հայաստան, պաշարում է Տիգրանակերտը: Կորբուլոնը ստիպված էր զինադադար խնդրել: Վաղարշը համաձայն-

*Տրդատ I-ի արձանը
Փարիզում՝ Վերսալում*

ում է հանել Տիգրանակերտի պաշարումը մի պայմանով՝ Տրդատին Հայոց թագավոր ճանաչելու առաջարկով դեսպանություն ուղարկել Հռոմ: Մակայն Ներոն կայսրը չի համաձայնում Վաղարշի առաջարկին և 61 թ. Հայաստան է ուղարկում հռոմեական նոր զորք՝ *Պեյրոս* զորավարի հրամանատարությամբ:

Պետոսը սպառնում էր Հայաստանում հաստատել հռոմեական կարգեր, ժողովրդի վրա հարկեր դնել և ենթարկել հռոմեական օրենքներին: Այսպիսի սպառնալիքներ լսելով՝ հայերն ավելի են ուժեղացնում իրենց աջակցությունը Տրդատին:

62 թ. գարնանը Արածանիի ափին՝ *Հոսանդես* վայրում, տեղի ունեցած Ճակատամարտում Պետոսի լեգիոնները պարտություն են կրում Վաղարշի ու Տրդատի գլխավորած հայ-պարթևական ուժերից: Հռոմեական զինվորները, ի նշան պարտության, ծնկաչոք անցնում են հայ-պարթևական զորքի նիզակների՝ «լծի» տակով: Դա մեծագույն խայտառակություն էր հռոմեական անպարտելի համարվող բանակի համար:

Ներոն կայսրը ճիզեր էր գործադրում փրկել Հռոմի հեղինակությունը: Նա որոշում է շարունակել պատերազմը: Երբ Վաղարշի պատգամավորությունը ժամանում է Հռոմ, կայսրը հայտնում է, որ կճանաչի Տրդատի գահակալությունը, եթե նա անձամբ գա Հռոմ և թագը ստանա իրենից:

Տրդատ I-ի գահակալությունը: 64 թ. Կորբուլոնը վերստին արշավում է Հայաստան:

Կորբուլոնի լատիներեն արձանագրությունը՝ թողած Խարբերդի շրջանում

Սակայն պատերազմը վերսկսելու փոխարեն պարթևական թագավորին խորհուրդ է տալիս ընդունել Ներոնի առաջարկը: Վաղարշ I-ը և Տրդատը համաձայնում են՝ պայմանով, որ խաղաղության պայմանագիրը կնքվի Հռանդեայում: Հռոմեական լեգիոնների և պարթևա-հայկական հեծելազորի մասնակցությամբ Հռանդեայում հանդիսություններ եղան: Տրդատը բոլորի ներկայությամբ հանդիսավոր խոստանում է թագը ստանալ Հռոմում Ներոնից:

65 թ. Տրդատը մեծ շքախմբով մեկնում է Հռոմ: Ուղևորության ծախսերը հոգում էր կայսերական գանձարանը: Իրենց անցած ճանապարհին հանդիպող քաղաքների բնակչությունը Տրդատին ընդունում էր մեծ հանդիսավորությամբ ու պատվով: Հասնելով Իտալիայի Նեապոլիս (Նեապոլ) քաղաքը և ներկայանալով Ներոնին՝ Տրդատը հրաժարվում է իր վրայից հանել սուրը: Դա կայսերական պալատում ընդունված արարողակարգի խախտում էր, սակայն Տրդատը իրեն պահեց որպես հաղթանակած կողմ:

Նեապոլից Տրդատն ու Ներոնը մեկնում են Հռոմ, որտեղ մեծ հանդիսավորությամբ Տրդատը թագադրվում է: Ներոնը Տրդատին ճանաչում է Հայաստանի թագավոր: Նրան նաև մեծ գումար ու արհեստավորներ է տրամադրում՝ Կորբուլոնի կողմից ավերված Արտաշատը վերականգնելու համար: Տրդատ I-ը 66 թ. ժամանում է Հայաստան: Նրա գահակալության տարիներին (66–88 թթ.) Հայաստանի ներքին և ար-

*Արեգակին նվիրված փանարը
Գառնիում կառուցված
Տրդատ I-ի օրոք*

*Տրդատ I-ի՝ Ապարանում
հայրնաբերված հունարեն
արձանագրությունը*

տաքին վիճակը կայուն էր: Արտաշատ մայրաքաղաքի վերականգնման հետ մեկտեղ Տրդատ I-ը կառուցապատում է Գառնու հինավուրց ամրոցն՝ իր շինություններով և Արեգակին նվիրված տաճարով:

Գառնու ամրոցի կառուցման մասին Տրդատ I-ի արձանագրությունը

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Երբ է սկսվել և քանի տարի է տևել հայ-պարթևական պատերազմը՝ ընդդեմ Հռոմեական կայսրության:
2. Ինչ պահանջեց Վաղարշ Արշակունին Կորբուլոնից Տիգրանակերտի պաշարումը հանելու դիմաց:
3. Ինչո՞ւ էին հայերը աջակցում Տրդատ Արշակունուն:
4. Ինչ հետևանքներ ունեցավ Հռանդեայի ճակատամարտը:
5. Ներկայացրե՞ք Տրդատի և Ներոնի միջև կնքված համաձայնագիրը:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ Տրդատն ու Վաղարշը պնդեցին, որ պայմանագիրը կնքվի հենց Հռանդեայում:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայ-պարթևական պարերազմ՝ ընդդեմ Հռոմեական կայսրության, Ներոն, Կորբուլոն, Հռանդեայի ճակատամարտ, Տրդատ I

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ԳԻՈՆ ԿԱՍԻՈՍԸ ՏՐԴԱՏ II-Ի ՄԱՍԻՆ

«[Մակրինոսը] դադարեցրեց թշնամությունը Հայաստանի նկատմամբ, և Տրդատն ընդունեց թագը, որը նրան ուղարկված էր Մակրինոսի կողմից, նաև իր մորը, որին Կարակալլան տասնմեկ ամիս բանտումն էր պահել, ստացավ նաև ավարը, որ տարված էր Հայաստանից, և կալվածքները, որ նրա հայրն ուներ Կապադովկիայում...»

§ 3. ՄԵԾ ՀԱՅՔԸ I ԴԱՐԻ ՎԵՐՁԻՑ ՄԻՆՉԵՎ III ԴԱՐԻ ՄԿԻՋԲԸ

Սանսարուկ II: Տրդատ I-ին հաջորդած Սանսարուկ II-ը (88–110 թթ.) փայլուն տիրապետում էր ռազմարվեստին: Նրա օրոք Արածանիի ափին՝ Մշո դաշտում, կառուցվեց Մծուրքը: Ըստ Հռոմի և Պարթևստանի պայմանավորվածության՝ Հայաստանում կարող էր որևէ թեկնածու գահակալել միայն երկու կողմերի համաձայնությամբ: Սակայն Սանսարուկին հաջորդած Աշխադարից հետո պարթևները առանց Հռոմի համաձայնության Հայաստանում թագավոր հռչակեցին պարթև արքայազն Պարթամասիրին: Դա տեղիք տվեց Հռոմի ռազմական միջամտությանը Հայաստանում: Սակայն Հռոմը ստիպված էր Հայաստանից դուրս բերել կայսերական զորքերը և ճանաչել Մեծ Հայքի թագավորությունը:

Վաղարշ I: Հայոց գահին հաստատվեց Վաղարշ I Արշակունիին (117–140 թթ.): Նրա օրոք Արարատյան դաշտում գտնվող նախկին Վարդգեսավան գյուղաքաղաքը վերածվեց մեծ քաղաքի, որը նրա անունով կոչվեց **Վաղարշապատ**: Արքունիքը տեղափոխվեց նոր մայրաքաղաք:

Վաղարշ I-ից հետո Հռոմեական կայսրությունը Հայաստանի թագավոր նշանակեց Հռոմի ծերակույտի անդամ Սոհեմնսին, ով հայտնի էր նաև Տիգրան անունով:

Արշակունիների ժառանգական իշխանության հասարարումը: Մեծ Հայքում գահակալած Վաղարշ II-ի ժամանակներից

(185–198 թթ.) Հայաստանում հայ Արշակունիների արքայատոհմի գահակալությունը դարձավ ժառանգական՝ թագը հորից անցնում էր որդուն: Վաղարշը II-ը շարունակում է Վաղարշապատի կառուցապատումը ամրություններով: Նա պաշտպանում է երկիրը Կովկասի լեռնական ցեղերի հարձակումներից, որոնց դեմ մղած պայքարում էլ զոհվում է:

Վաղարշ II-ի որդին՝ *Խոսրով I-ը (198–215 թթ.)*, հոր մահվան վրեժը լուծելու նպատակով հայոց գորքով արշավելով նույն լեռնական ցեղերի դեմ, ջախջախում է նրանց: Կարակալլա կայսրը, որոշելով կայսրությանը ենթարկել Հայաստանը, խաբեությանը Ասորիք է հրավիրում Խոսրով I-ին, ձերբակալում և ուղարկում Հռոմ: Հայաստանում գահակալած Խոսրովի

*Գեղի ամրոցը՝
Կարավաթերդը*

*Վաղարշապատի (Էջմիածին) Մայր
 տաճարի թանգարանում պահվող
 կարևորագույն երկու մասունքները՝
 իրենց պահպարտիերով. Նոյան
 տապանի բեկորը և գեղարդը, որով
 խոցել են Հիսուս Քրիստոսին*

որդու՝ *Տրդատ II-ի (216–252 թթ.)* գլխավորությամբ հայերը ջախջախում և երկրից վտարում են հռոմեական զորքը: Այդ ընթացքում Հռոմում բանտարկության մեջ մահացել էր Խոսրով I-ը: Հայ-հռոմեական հարաբերությունները բարելավելու նպատակով Հռոմի նոր կայսրը թագ է ուղարկում Տրդատ II-ին:

Իրանում գահակալական կռիվներից թուլացած պարթև Արշակունիները չկարողացան դիմակայել *Սասանյաններին*: 226 թ. Սասանյան Արտաշիրը գրավեց Իրանի գահը: Պարթև Արշակունիներին պաշտպանող հայ Արշակունիները դարձան Սասանյանների հարստության հակառակորդը: Արտաշիր I Սասանյանի փորձը՝ տապալելու նաև Հայաստանում գահակալող Արշակունիներին, ավարտվեց պարտությամբ:

Միջազգետրում 232 թ. սկսված հռոմեա-պարսկական ռազմական գործողությունների ընթացքում Հայաստանը գերծ մնաց պատերազմական արհավիրքներից:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրե՛ք Հայաստանում տիրող իրավիճակը Տրդատ I-ից հետո:
2. Ո՞ր քաղաքը կառուցվեց Վաղարշ I-ի օրոք:
3. Ո՞ր արքայից Արշակունիների արքայատոհմի գահակալությունը դարձավ ժառանգական: Ինչո՞ւ:
4. Ի՞նչ ընթացք ունեցավ հայ-հռոմեական հակամարտությունը Խոսրով I-ի օրոք:
5. Ինչո՞ւ սրվեցին հայ-պարսկական հարաբերությունները:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Լրացրե՛ք Տրդատ I-ից հետո Հայաստանում գահակալած թագավորների ժամանակագրական աղյուսակը:

Գահակալ	Կառավարման թվերը	Ձեռնարկումները
1. Տրդատ I	66–88 թթ.	ա) Արտաշատի վերակառուցում
2.		բ) Գառնու ամրոցի վերակառուցում
3.		գ) Արեգակի տաճարի կառուցում

ՆՈՐ ՀԱՄԱՅՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Սանապրուկ II, Մծուրք, Վաղարշ I, Վաղարշ II, Խոսրով I, Տրդատ II, Սասանյաններ

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ՓԱՎԱՏՈՍ ԲՈՒՋԱՆԴԸ ՄԾՈՒՐՔԻ ՄԱՍԻՆ

«Այնուհետև Հայր մարդպետը գնաց սուրբ տեղերից և իջավ Եփրատ գետի հոսանաց ափը՝ խիտ անտառի հովիտները, երկու գետերի միախառնման տեղում՝ եղեգևուտ տեղերի և վայրի ծառերի խիտ մասում, ուր հին ժամանակներում կառուցված էր մի ինչ-որ քաղաք, որը շինել էր Սանատրուկ թագավորը. և այդ տեղի անունն էր Մծուրք»:

§ 4. «ԺԱՄԱՆԱԿ ԱՆԻՇԻԱՆՈՒԹՅԱՆ»

Տրդատ արքայազնի և Գրիգոր Պարթևի մանկությունը: III դ. կեսերին Մասանյան արքա Շապուհ I-ը հարձակվեց Մեծ Հայքի թագավորության վրա: Տրդատ II-ը ստիպված էր հեռանալ Հռոմեական կայսրություն: Հայոց գահին շուտով նստեց **Խոսրով II-ը:** Պարսից արքան, պարտություններ կրելով Հայոց Խոսրով թագավորից, Հայաստան ուղարկեց **Անակ Պարթևին՝** Խոսրովին սպանելու հանձնարարությամբ: Իբրև թե պարսից հետապնդումներից խուսափելով՝ Անակը ներկայացել էր հայոց

Դավանան Անակի սպանությունը Տափերական կանրջի մոտ Հեղինակ՝ իրալացի նկարիչ Զուլիանո Զաստո, 1885 թ.

Մասանյան դրամներ

արքա Խոսրովին, որը նրան իր ընտանիքով բնակեցրել էր Արտազ գավառում: Հայաստան գալուց և որդու՝ Գրիգորի ծնվելուց երեք տարի անց Անակը դավադրաբար սպանում է Խոսրովին: Իսկ Անակին իր մերձավորների հետ սպանում են հայ զորականները Երասխ գետի Տափերական կամրջի մոտ: Անակի որդուն՝ Գրիգորին, դայակները փախցնում են Կապադովկիայի Մաժար-Կեսարիա քաղաքը: Իսկ Խոսրովի որդուն՝ Տրդատին, դայակները, փախցնելով պարսկական հետապնդումներից, տանում են հռոմեական կայսեր արքունիք:

Հայոց սրբավայերի ավերումը պարսից դրածոների կողմից: Մասանյանների նվաճողական քաղաքականության հետևանքով 260-ական թթ. կեսերից հայոց գահը զավթեցին պարսից դրածո մի քանի թագաժառանգներ, որոնք հետագայում գահակալեցին Իրանում: Մովսես Խորենացին այդ ժամանակաշրջանը բնութագրել է որպես **«ժամանակ անիշխանության»**: Օտար գահակալներն իրենց զավթումները Հայաստանում դյուրացնելու նպատակով ձգտում էին հայերին պարտադրել **զրադաշտականությունը** (մազդեզականություն), որը Պարսկաստանում պետական կրոն էր:

Հայոց գահը զավթած պարսից արքայազն Ուրմիզդ-Արտաշիրի հրամանով պարսից մոզերը կործանում էին հին հայոց տաճարները: Արմավիրում կանգնեցված և այնտեղից Բագարան, այնուհետև Արտաշատ տեղափոխված արձանները, որ հնում

քանդակվել էին ի հիշատակ հայոց նախնիների, Արտաշիրը հրամայել էր փշրել: Նրա հրամանով նաև Արտաշես I-ի սահմանաքարերի գրություններն անվանափոխում էին՝ «Արտաշիրական»: Այսինքն՝ պարսից մոզերը հին հայոց սրբավայրերը և նախնիներին նվիրված հուշարձանները պղծում կամ ավերում էին:

Հարցեր և առաջադրանքներ.

1. Ո՞վ էր Անակ Պարթևը, ինչո՞ւ էր եկել Հայաստան:
2. Ո՞ր ժամանակներն է Մ. Խորենացին անվանել «ժամանակ անիշխանության»:
3. Ի՞նչ կրոն էին ուզում պարտադրել հայերին պարսիկները:
4. Ի՞նչ ավերիչ գործունեություն էր ծավալել Որմիզդ-Արտաշիրը Հայաստանում:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Շարունակե՛ք լրացնել նախորդ դասին սկսած ժամանակագրական աղյուսակը:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Անակ Պարթև, Մաժակ-Կեսարիա, «ժամանակ անիշխանության», Որմիզդ-Արտաշիր

§ 5. ՏՐԴԱՏ III-Ի ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆԸ

*Տրդատր III Մեծ
(հեղինակ՝ Մկրտում
Հովնաթանյան)*

Տրդատր արքայազնի և Գրիգոր Պարթևի վերադարձը: Տրդատը Հռոմեական կայսրությունում գտնվելիս ընթանալով ասպարեզում հաղթել էր Օլիմպիական խաղերում, մեծ սխրագործություններ կատարել մարտադաշտում: Ամենահիշարժանը 276 թ. նրա հաղթական մենամարտն էր գոթերի իշխանի նկատմամբ: Պրոքոս կայսրը, Տրդատին մեծ պատիվների արժանացնելով և պարզևներ տալով, թագադրեց և հռոմեական օգնական զորքով ճանապարհեց Հայոց աշխարհ:

Տրդատը վերադարձավ 287 թվականին և միառժամանակ թագավորեց Հայաստանի արևմտյան հատվածում: Երբ Տրդատը դեռևս Բարձր Հայքում էր, նրա մոտ ծառայության էր եկել **Գրիգոր Պարթևը:** Գրիգորը ցանկանում էր հատուցել իր հոր՝ Անակի կողմից Խոսրով թագավորի սպանության համար:

Գրիգորը թաքցնում էր Տրդատից, որ ինքն Անակի որդին է և որ քրիստոնյա է: Տրդատ թագավորը դրանց մասին իմանում է ուրիշներից: Նա Եկեղյաց գավառում՝ Անահիտ աստվածուհուն նվիրված տաճարում, զոհեր մատուցելիս նկատել էր, որ Գրիգորը արարողությանը չի մասնակցում: Իմանալով, որ նա քրիստոնյա է ու Անակի որդին, Արտաշատ վերադառնալուց հետո հրամայում է նրան փակել բերդի ստորգետնյա բանտում՝ Խոր Վիրապում: Գրիգորն այդտեղ մնաց 13 տարի:

Գիտկղետիանոս կայսեր հետապնդումներից փախչելով՝ **Հռիփսիմյանց կույսերը** հասան Հայաստան: Տրդատը, տեսնելով Հռիփսիմե կույսին, սիրահարվեց, սակայն մերժում ստացավ նրանից: Տրդատը դարձավ Հռիփսիմեի և մյուս կույսերի նահատակության պատճառը: Այդ ամենը խորապես ցնցեց Տրդատին, և նա ծանր հիվանդացավ:

Խոր Վիրապը Մասիսի համայնապատկերում

Արքայաքույր Խոսրովիդուխտին տեսիլք էր երևացել, որ Տրդատին և նրա հետ հիվանդացած մարդկանց կարող է բուժել միայն Գրիգորը: Տրդատը հրամայեց նրան բանտից ազատ արձակել: Խոր Վիրապից դուրս գալով՝ Գրիգորը բուժում է թագավորին ու պալատականներին, սկսում է քրիստոնեական քարոզչություն կատարել:

Տրդատ III Մեծի գահակալությունը Մեծ Հայքում: Տրդատը բազում սխրագործություններ է կատարում ինչպես Հայաստանի հարավարևմտյան երկրամասերը պարսից հարձակումներից պաշտպանելիս, այնպես էլ Պարսկաստանի սահմաններում:

Այդ ընթացքում սրվել էին պարսկահռոմեական հարաբերությունները, որոնք հանգեցրին պատերազմի: 296 թ. պարսից արքա Ներսեհը, Հյուսիսային Միջագետքում հռոմեական բանակին պարտության մատնելով, ներխուժեց Հայաստան: 297 թ. պարսից բանակը հասավ *Բասեն գավառը*: Հայ-հռոմեական միացյալ ուժերը *Ուխագյուղի մոտ* ջախջախում են պարսից զորքերին: Ներսեհը փախուստի է դիմում և հաշ-

Հակոբ Մծբնեցու եկեղեցին
Մծբինում

տություն խնդրում: Պարսից արքան Հյուսիսային Միջագետքում տարածքային որոշ զիջումներ է անում հռոմեացիներին:

298 թ. Մծբինում կնքվում է հռոմեապարսկական 40-ամյա խաղաղության պայմանագիրը: Մեծ Հայքի թագավորությունը վերականգնում է իր ամբողջականությունը: **Տրդատ III Մեծը վերջնականապես հաստատվում է Հայոց գահին:**

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչո՞ւ հռոմեական կայսրը մեծ պատիվների արժանացրեց Տրդատին և թագադրեց նրան:
2. Ինչո՞ւ Տրդատ I-ը Գրիգորին փակեց Խոր Վիրապի բանտում:
3. Ովքե՞ր էին Հռիփսիմյանները:
4. Ինչո՞ւ Տրդատը բանտից ազատեց Գրիգորին:
5. Ներկայացրե՞ք Մծբինի խաղաղության պայմանագիրը:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ինչո՞ւ Տրդատը ազատեց Գրիգորին: Ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ դա:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Տրդատ III, Գրիգոր Պարթև, Խոր Վիրապ, Մծբինի 40-ամյա խաղաղության պայմանագիր

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԸ ՏՐԴԱՏ III-Ի ՄԱՍԻՆ

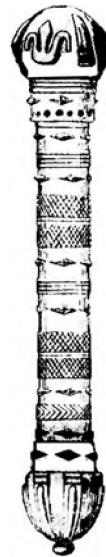
Տրդատն, անվանի լինելով քաջությամբ, գերազանցել էր պատերազմներում, հունաց ողիմպիական (օլիմպիական) խաղերում, հսկայի զորությամբ ասպարեզ գալով՝ բազում քաջագործություններ էր ցույց տվել: Ոչ սակավ պատերազմներ էր մղել Եփրատ գետի այն ափին... ուր և խիստ խոցված՝ ձիով դուրս էր եկել պատերազմից: Այնուհետև նա, վերցնելով ձին, ասպազենն ու զենքերը և կապելով մեջքին, ալիքների վրա լողալով, անցել էր Եփրատ գետը:

§ 1. ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ

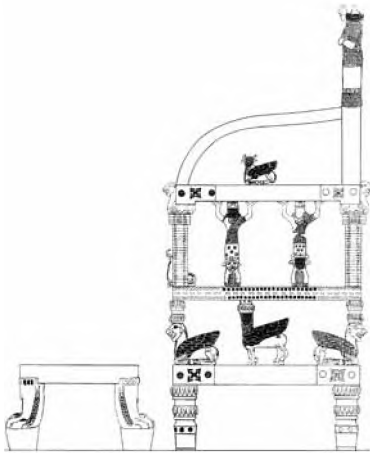
Վաղ պետական կազմավորումների դարաշրջանը: Ինչպես արդեն գիտեք նախորդ դասերից, առաջին պետական կազմավորումը Հայաստանում Արատտան էր, որը հիշատակվում է Ք. ա. III հազարամյակի առաջին կեսին: Այսինքն՝ հայկական պետականությունն ունի հինգ հազար տարվա պատմություն:

Հին Հայաստանում գոյություն են ունեցել բազմաթիվ փոքր պետական կազմավորումներ: Նրանք, հաճախ դաշինք կնքելով, միավորվել են ընդհանուր թշնամու դեմ: Հիշենք Ք. ա. III հազարամյակում բռնակալ Նարամ-Սինի դեմ ստեղծված դաշինքը՝ Կորդվաց աշխարհի գլխավորությամբ: Ք. ա. II հազարամյակում Նաիրի երկրի բազմաթիվ արքա-առաջնորդները դաշինքներ էին ստեղծել ընդդեմ թշնամի Ասորեստանի: Այդ դաշինքների ստեղծմանը նպաստում էր Հայկական լեռնաշխարհի բնակչության ազգակից լինելը:

Համահայկական թագավորությունների պետական կառուցվածքը: Ք. ա. I հազարամյակի սկզբին հայկական պետական կազմավորումների միավորումով ստեղծվում է համահայկական առաջին՝ Վանի թագավորությունը, որն ընդգրկում է ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհը: Վանի թա-

Ք. ա. II հազարամյակի իշխանական գայիսուն Գեդարսենկից (Ուրիք աշխարհ), որի վերին մասում կա երկու գաղափարագիր՝ «քաղաք» և «տիրակալ»

Մենուս արքայի գահը

գավորությանը հաջորդեցին Հայկազունի Երվանդականների, Արտաշեսյանների և Արշակունիների համահայկական պետությունները:

Համահայկական թագավորություններն ունեին միանման պետական կառավարման համակարգեր: Պետության գլուխ կանգնած էր թագավորը, որը կրում էր «արքա» կամ «թագավոր» տիտղոսը: Մեծ հզորության հասած և նվաճումներ կատարած թագավորները կրում էին «մեծ արքա» և «արքաների արքա» տիտղոսները: Իսկ հայոց հզորագույն թագավոր Տիգրան Մեծին, ինչպես հիշում եք, մեծարում էին «աստված» տիտղոսով:

Թագավորը երկրի կյանքի բոլոր ոլորտների գլխավոր ղեկավարն էր: Նրա իշխանությունը ժառանգական էր և անցնում էր հորից ավագ որդուն: Նա էր պատերազմ հայտարարում, հաշտություն կնքում, հիմնադրում նոր քաղաքներ ու ամրոցներ: Արքայի հրամանները օրենքի ուժ ունեին: Թագավորը նաև երկրի գորքերի գերագույն հրամանատարն էր:

Թագավորը երկիրը կառավարում էր **արքունիքի** միջոցով: Արքունիքի կազմի մեջ էին մտնում **գործակալությունները**, որոնք ղեկավարում էին երկրի կյանքի տարբեր ոլորտները: Դրանք նման էին այսօրվա նախարարություններին:

Առաջին գործակալությունը **հազարապետությունն էր**, որը ղեկավարում էր երկրի տնտեսական կյանքը և պետական շինարարությունը: Ռազմական ոլորտը ղե-

Արդինի-Մուսասիրի քրմապետ-արքա Ուրգանայի (Արձնի) կնիքը

կավարում էր *սպարապետություն* գործակալությունը: Կարևոր էին *թագադիր սպարապետությունը*, *արքունի թիկնասպանությունը* և այլ գործակալություններ:

Կարևորագույն հարցերը քննարկելու համար արքան հրավիրում էր *Աշխարհածողով*, որը երկրի բարձրագույն խորհրդակցական մարմինն էր:

Չափազանց մեծ էր *քրմասպետի* դերը: Նա երկրի հոգևոր առաջնորդն էր և ղեկավարում էր կրթության համակարգը: Քրմասպետը նաև երկրի *Մեծ դատավորն* էր: Նա, փաստորեն, արքայից հետո ամենամեծ հեղինակությունն էր երկրում:

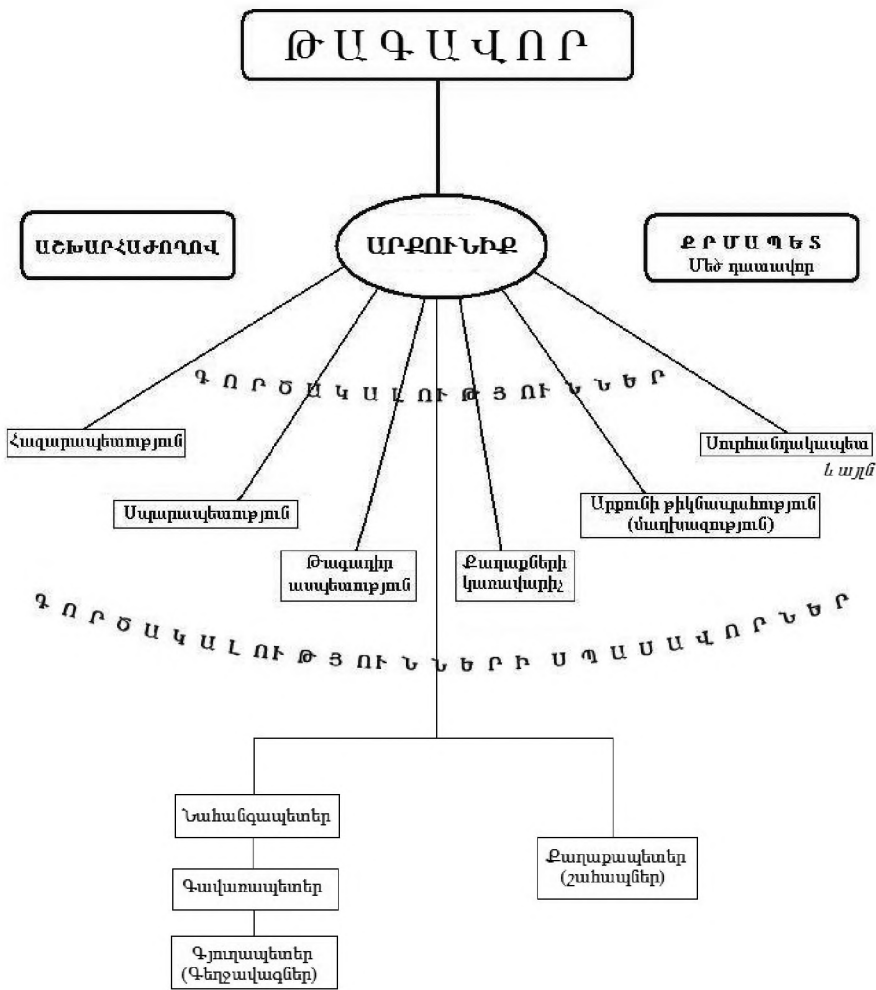
Արքունիքին էին ենթարկվում նահանգապետերը, նահանգապետերին՝ գավառապետերը, գավառապետերին՝ գյուղապետերը (գեղջավազները), որոնք պետության ամենացածրաստիճան պաշտոնյաներն էին: Արքունիքին էին ենթարկվում նաև քաղաքապետերը (շահապետերը):

Վանի թագավորության ժամանակաշրջանի կահազարդ. պարկերված է Իսադի գերագույն ասործուց իշխանության հանձնունը թագավորին

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ տարիք ունի հայկական պետականությունը:
2. Ինչ սկզբունքներով էին միավորվում հայկական իշխանությունները Բ. ա. III–II հազարամյակներում:
3. Ներկայացրե՞ք արքայական իշխանության իրավասությունները և արքայական տիտղոսները Հին Հայաստանում:
4. Ինչպե՞ս էր արքան կառավարում երկիրը: Նկարագրե՞ք արքունիքի կառուցվածքն ու գործառույթները:
5. Ինչ գիտեք Աշխարհածողովի և քրմասպետի պաշտոնի մասին:

ՆՈՐ ՀԱՄԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ժամանակագրական իշխանություն, գործի գերագույն հրամանատար, գործակալություններ, արքունիք, հազարապետություն, սարսաղապետություն, թագադիր ասպետություն, արքունի թիկնապահություն, Աշխարհաժողով, քրնապետ

§ 2. ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՆԱԿԸ

Հայկական բանակը հնագույն շրջանում: Հայկական բանակը հնուց հայտնի է եղել աշխարհում իր հզորությամբ: Արատտայի (Ք. ա. XXVIII–XXVII դդ.) բանակի մասին վկայում են շումերական արձանագրությունները: Ք. ա. III հազարամյակի երկրորդ կեսին հայկական գիևուժն այնքան հայտնի էր, որ շումերներն օգնություն խնդրեցին՝ ընդդեմ բռնակալ Նարամ–Սինի: Ինչպես հիշում էք, դա ավարտվեց հայկական զորքերի փայլուն հաղթանակով և Կորդվաց աշխարհակալության ստեղծմամբ:

Հայկական գիևուժը հայտնի էր նաև Ք. ա. II հազարամյակում: Հայասա թագավորությունը (Ք. ա. XV–XIII դդ.) մարտադաշտ էր դուրս բերում 700 մարտակառք և 10–հազարանոց հետևակ, որն այդ ժամանակաշրջանում բավականին մեծ ուժ էր: Իսկ Ք. ա. XIII–IX դարերում Ասորեստանի արքաները Նաիրին հիշատակում են իբրև «ընդարձակ, հպատակություն չճանաչող» երկիր:

Վանի թագավորության բանակը: Վանի համահայկական թագավորության բանակի մասին տեղեկանում ենք սեպագիր արձանագրություններից և հնագիտական պեղումներից: Այն կազմված էր *հեծելազորից, հերևակից և մարտակառքերից:*

Աղեղնավոր ներաձիգի պարկեր Գեղամա լեռների ժայռապարկերներում

Ռազմիկների պարկերներ Հայաստանի ժայռապարկերներում

Վահանոյ և նիզակոյ զինված զինվորի արձանիկ (Բ. ա. I հազ. առաջին կես)

Վահանի բեկոր, որի վրա պատկերված են թշնամիների դեմ արշավող հայրենի աստվածները: Հայոց հին հավաքքի համաձայն՝ նախ մեր աստվածներն էին պարտության մատնում թշնամուն, ապա արքան առաջնորդում էր բանակը՝ փուն բերելու սրբազործված հաղթանակը:

Տերության ամենամեծ ընդարձակման տարիներին՝ Սարդուրի II-ի օրոք, երբ սահմանները ձգվում էին չորս ծովերի միջև, զինված ուժերի ընդհանուր թիվը շուրջ 350 հազար էր: Այս թվի մեջ ներառված էին նաև նվաճված երկրների զորքերը:

Մարտիկները զինված էին բրոնզե և երկաթե սրերով, դաշույններով, նիզակներով, մարտական կացիներով, նետերով ու լայնալիճ աղեղներով: Նրանք պաշտպանված էին գրահաբաճկոններով, սաղավարտներով և վահաններով: Հնագիտական իրերի վրա պահպանվել են Վանի տերության զինուժի բազմաթիվ պատկերներ:

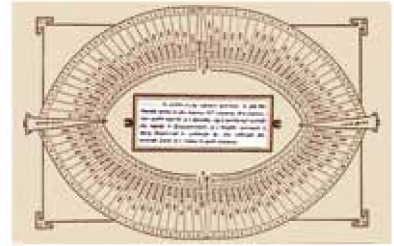
Հայկական զինուժը Հայկազուն-Երվանդականների, Արրաշեսյանների և Արշակունիների ժամանակաշրջանում: Հայկազուն-Երվանդականների օրոք ռազմադաշտ դուրս բերվող հայոց բանակի թիվը 48 հազար էր (8 հազարը՝ հեծելազոր, 40 հազարը՝ հետևակ): Ամբողջ հայկական զինուժի թիվը, հասկանալիորեն, պետք է ավելին լիներ, քանի որ ռազմադաշտ դուրս բերվող զորքից բացի, քաղաքներում և ամրոցներում մշտապես մնում էին կայազորներ:

Արտաշեսյանների և Արշակունիների ժամանակաշրջանի զինուժի մասին պատկերացում է տալիս մեզ հասած արքունի կարևոր մի փաստաթուղթ՝ «Զորանամակը»: Դրանում նշվում է, թե պատերազմի ժամանակ որ իշխանն ինչքան զորք պետք է դուրս բերի մարտադաշտ: Դատելով «Զորանամակից» և այլ աղբյուրներից՝

Մեծ Հայքի բանակը բաղկացած է եղել շուրջ 120 հազար զինվորից:

Այդ ժամանակաշրջանում առանձնա- նում էր Տիգրան II Մեծի տերության զի- նուծը, որի մարտիկների թիվը կազմում էր 300 հազար: Այս թվի մեջ ևս ներառված են նաև նվաճված երկրների զորքերը:

Հայոց բանակի մեծ մասը կազմում էին հետևակային զորամասերը: Սակայն զոր- քի գլխավոր հարվածային ուժը հեծելազորն էր: Դրանցից բացի՝ կային նաև օժանդակ զորամիավորումներ: Պատերազմի ժամա- նակ անհրաժեշտության դեպքում հասարակ ժողովրդից հավաքագրվում էին աշխարհա- զորային զորամասեր: Նրանց առաջնորդում էին գավառների իշխանները:

*Գահնամակը
Վերականգնումը՝ Ղևոնդ
Ալիշանի*

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Երբ է առաջին անգամ հիշատակվում հայկական զինուժը:
2. Ինչ գիտեք Հայասայի բանակի մասին:
3. Ներկայացրե՛ք Վանի թագավորության բանակը:
4. Ինչ փաստաթուղթ է մեզ հասել Արտաշեսյանների և Արշակու- նիների ժամանակաշրջանի զինուժի մասին: Ինչ ենք իմանում դրանից:
5. Ինչ հիմնական մասերից էր բաղկացած հայկական բանակը:

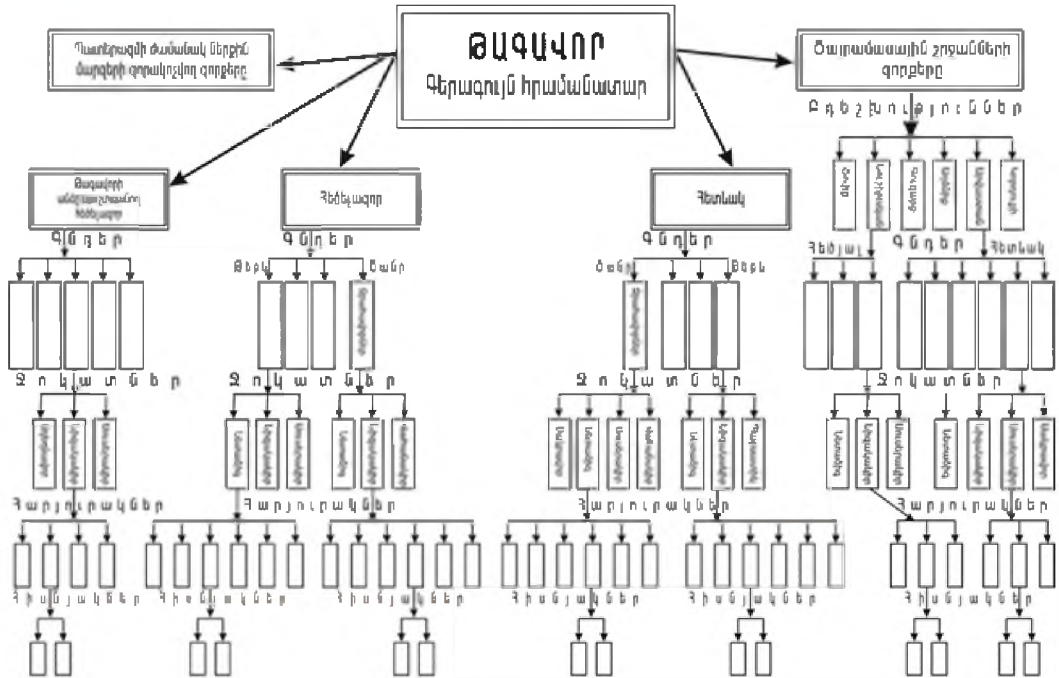
ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Օգտվելով Հայոց բանակի կառուցվածքի գծապատկերից՝ փորձե՛ք ինքնուրույն դուրս բերել ավելի պարզեցված պատկերը:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Ընդարձակ, հպարտություն չճանաչող» երկիր, մարտական կացին, գրահարածկոն, սաղավարտ, «Զորանամակ», սյրուձի, հեղուակ

ՀԱՅՈՑ ԲԱՆԱԿԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ ՏԻԳՐԱՆ Բ ՄԵԾԻ ՕՐՈՔ

ՀՈՒՄԵՆՅԻ ՊԱՏՄԻՉ ՊԼՈՒՏԱՐՔՈՒՆԸ ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾԻ ԲԱՆԱԿԻ ԿԱԶՄԻ ՈՒ ՔԱՆԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

Հիրավի, նա ուներ քան հազար պարսավորներ և աղեղնավոր, հիսունհինգ հազար այրուձի, որից տասնյոթ հազարը զրահավորված էին (թվական այս տվյալը բերվում է սենատին հղված Լուկուլլոսի զեկույցից), հարյուր հիսուն հազար ծանրազեն հետևազոր՝ տարբեր թվաքանակ ունեցող զորատեսակներում դասավորված: Այս ամենին գումարած երեսունհինգ հազար սակրավորներ, որոնք զբաղված էին ճանապարհներ անցկացնելով, կամուրջներ կառուցելով, գետերի մաքրմամբ, փայտահատությամբ և այլ կարգի աշխատանքներով, որոնց դասավորեցին զինվորների շարքերի հետևում՝ բանակին տալով ավելի ազդեցիկ տեսք և, միաժամանակ, ավելացնելով նրա հզորությունը:

§ 3. ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Յուրաքանչյուր պետության հզորությունը և հաջողությունները մեծ չափով կախված են տնտեսության զարգացածության աստիճանից: Հին և միջին դարերում տնտեսության զարգացումն ապահովում էին գյուղատնտեսությունը, արհեստագործությունն ու առևտուրը: Գյուղատնտեսությանը զբաղված էր հիմնականում գյուղական, իսկ արհեստներով և առևտրով՝ քաղաքային բնակչությունը:

Գյուղատնտեսությունը: Հին Հայաստանն ուներ գյուղատնտեսության և արհեստագործության զարգացման համար նպաստավոր բնական պայմաններ: Գյուղատնտեսությունը բաղկացած էր երկու հիմնական ճյուղից՝ հողագործությունից (երկրագործությունից) և անասնապահությունից: Հողագործության համար շատ նպաստավոր էին Արարատյան, Շիրակի, Սշո, Բասենի և այլ դաշտերը, Վանա լճի ավազանը, բազմաթիվ գետերի հովիտները: Իսկ լեռնային ու նախալեռնային շրջանները բարենպաստ պայմաններ էին ապահովում անասնապահության զարգացման համար:

Գյուղատնտեսության զարգացմանը նպաստելու համար մեր արքաները ջրանցքներ էին անցկացնում: Դրանցից ամենանշանավորը Մենուա արքայի կառուցածն է, որն ունի 72 կմ երկարություն և գործում է մինչև այսօր:

Ք. ա. 401 թ. Հայաստան այցելած հույն

Գյուղատնտեսական աշխատանքներ պատկերող հայկական մանրանկարներ

*Ոսկյա ականջօղեր
Կարմիր բլուրից, որոնք
ցույց են տալիս հայ
արհեստավորների
բացառիկ
վարպետությունը,
Ք. ա. VIII դ.*

պատմիչ և զորավար Քսենոփոնը նկարագրում է Հայաստանը որպես գյուղատնտեսական ապրանքներով բացառիկ հարուստ երկիր: Հույն պատմիչին հիացրել էր նաև հայերի հյուրասիրությունը:

Արհեստագործությունը: Արհեստների զարգացման համար ևս Հայկական լեռնաշխարհն ուներ շատ բարենպաստ պայմաններ: Ք. ա. III հազարամյակից սկսած՝ լեռնաշխարհի հարուստ մետաղահանքերի շահագործումը նպաստում էր դարբնության, զինագործության, ոսկերչության և այլ արհեստների զարգացմանը: Դրա լավագույն վկայություններն են պեղումներից հայտնաբերված մեծաթիվ մետաղյա առարկաները:

Զարգացած էին քարագործությունն ու փայտամշակությունը: Իսկ շինարարական արվեստի բարձր մակարդակի պերճախոս վկաներն են հարյուրավոր հուշարձանները, որոնք այսօր էլ զարմացնում և հիացմունք են պատճառում դիտողներին:

*Դարբինները հայկական
մանրանկարներում*

Զարգացած էին կաշեգործությունը, մանածագործությունը, գորգագործությունը և այլ արհեստներ, որոնց հումքը ստացվում էր գյուղատնտեսությունից:

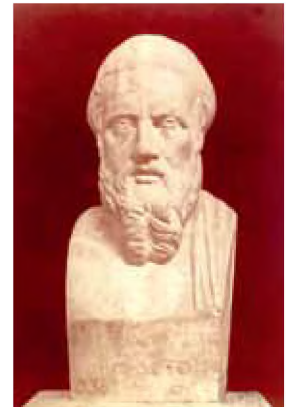
Առևտուրը: Տնտեսության զարգացման համար կարևոր նշանակություն ուներ առևտուրը: Ներքին առևտուրը նպաստում էր երկրի ներսում ապրանքաշրջանառության խթանմանը: Արտաքին առևտրի շնորհիվ Հայաստան էին ներմուծվում ապրանքներ արտասահմանից, որոնց հումքը Հայաստանում չկար կամ շատ քիչ էր (օրինակ՝ մետաքսը): Միաժամանակ Հայաստանից արտահանվում էին տեղական արտադրության բազմապիսի ապրանքներ: Հայաստանով էին անցնում Հին աշխարհի առևտրական կարևոր մի քանի ճանապարհներ:

Շատ ուշագրավ տեղեկություն է հաղորդում հույն նշանավոր պատմիչ, համաշխարհային պատմագրության հայրը համարվող Հերոդոտոսը (թ. ա. V դար): Նա տեղեկացնում է, որ իր ժամանակ Հայաստանի և Բաբելոնի միջև առևտուրը կատարվում էր Եփրատ գետով:

Ներքին և արտաքին առևտրի աճին խթանում էր հայկական դրամաշրջանառության աշխուժացումը: Հայկական դրամներ են հատվել Երվանդականների և Արտաշեսյանների կառավարման դարաշրջանում: Հայաստանում կիրառվում էին նաև հարևան երկրների դրամները:

*Նավագնացության
լեռնաբանները
հայկական
մանրանկարներում*

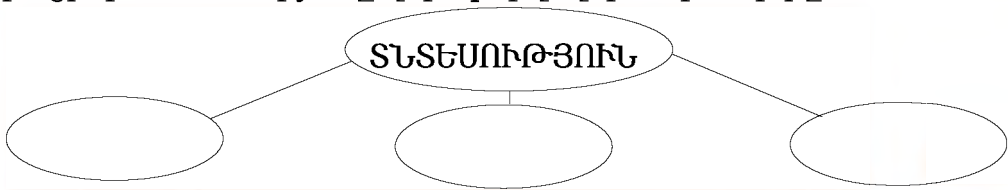
Հերոդոտոսի կիսանդրին

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ի՞նչ նպաստավոր պայմաններ ունեն Հայկական լեռնաշխարհը գյուղատնտեսության զարգացման համար:
2. Ի՞նչ փաստեր գիտեք Հին Հայաստանի գյուղատնտեսության զարգացած լինելու մասին:
3. Ու՞րքե՞ր էին զբաղվում արհեստագործությամբ: Ի՞նչ արհեստներ գիտեք:
4. Ի՞նչ դեր ունեն ներքին և արտաքին առևտուրը երկրի կյանքում:
5. Վերհիշե՛ք, թե ի՞նչ գիտելիքներ ունեք հայկական դրամաշրջանառության մասին:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Լրացրե՛ք տնտեսությանը վերաբերվող գծապատկերը.

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Տնտեսություն, հողագործություն, անասնապահություն, ջրանցք, արհեստագործություն, առևտուր, Հերոդոտոս

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ՀՈՒՅՆ ՆՇԱՆԱՎՈՐ ՊԱՏՄԻՉ ՀԵՐՈԴՈՏՈՍԸ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ԲԱԲԵԼՈՆԻ ՄԻՋԵՎ ԳԵՏԱՅԻՆ ԱՌԵՎՏՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այժմ ես կպատմեմ այն մասին, ինչն ինձ այս քաղաքից (Բաբելոնից) հետո թվում է ամենազարմանալին: Նավերը, որոնցով նավում են գետն ի վար՝ դեպի Բաբելոն, կլոր են և ամբողջովին կաշեպատ: Արմենիայում, որը գտնվում է Ասորեստանից վերև, նրանք կտրում են ուռենիներ, որոնցով պատրաստում են նավի կողերը և դրանք պատում կավե ծածկով, նավի հատակի նման... Այդ նավերը պատրաստում են և՛ շատ մեծ, և՛ առավել փոքր: Դրանցից ամենամեծերն ունեն հինգ հազար տաղանդ տարողություն*:

* Մեկ հունական (արտրիկյան) տաղանդը հավասար է 26,2, իսկ բաբելոնյան տաղանդը՝ 40 կիլոգրամի: Չափի ժամանակակից միավորով արտահայտված՝ սրացվում է, որ Հայաստանից Բաբելոն նավարկած ամենամեծ նավերն ունեցել են ավելի քան 130 տոննա (բաբելոնյան տաղանդով հաշվելու պարագայում՝ 200 տոննա) տարողություն: Հարավոր է, որ այս թիվը չափազանցված է, բայց և այնպես, խոսում է հոգուր Եփրատով Հայաստանից մեծածավալ նավարկություն կարարելու փաստի:

§ 4. ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ ԵՎ ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԸ

Հին Հայաստանի բնակչությունը: Հին Հայաստանի բնակչությունը կարելի է բաժանել *երեք հիմնական խավերի:* Առաջինը *ազնվականությունն էր,* որի մեջ էին մտնում արքայատոհմը, նախարարական տները և քրմական (հոգևորականների) դասը: Նրանք համարվում էին արտոնյալ, ազատված էին հարկերից և իրականացնում էին երկրի ու ժողովրդի կառավարումը: Ազնվականներից էր կազմվում բանակի հեծելագորը (այրուձին):

Երկրորդը *քաղաքային ազատ բնակչությունն էր,* որն, ինչպես գիտենք, զբաղվում էր արհեստներով և առևտրով:

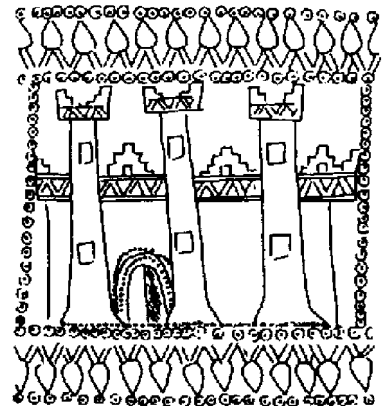
Երրորդ խավը *գյուղական ազատ բնակչությունն էր,* որը զբաղվում էր գյուղատնտեսությամբ և համալրում էր բանակի հետևակային զորամիավորումները: Երկրորդ և երրորդ խավերի վճարած հարկերն ապահովում էին երկրի տնտեսության հիմնական եկամուտները:

Հզորության և արտաքին նվաճումների շրջանում (օրինակ՝ Արգիշտի I-ի, Սարգուրի II-ի, Տիգրան II Մեծի օրոք) Հայաստան են բերվել մեծ թվով ռազմագերիներ: Նրանց զգալի մասը ստրկացվում էր և օգտագործվում ամենատարբեր աշխատանքներում:

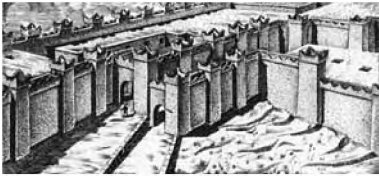
Քաղաքները: Հայկական լեռնաշխարհում քաղաքաշինության մասին առաջին փաստերն ունեն հինգիսազարամյա վաղեմություն: Հնագետներն ուսումնասիրել են

Զինվորի արձանիկ՝
վերակազմությանը
Ք. ա. VIII–VII դդ.

Ամրոցի պարկեր
Վանի թագավորության
հնավայրերից

Արգիշտիխինիյի քաղաքի
տեսքը. վերակազմություն

Ք. ա. III–II հազարամյակների բազմաթիվ քաղաք–ամրոցներ:

Մեծ թվով բերդ–քաղաքներ են կառուցվել Վանի թագավորության շրջանում: **Բերդ–քաղաքի** կենտրոնում **միջնաբերդն** էր, որում գտնվում էին գերագույն աստծո, նաև տեղական աստվածությունների տաճարները: Միջնաբերդի շուրջը փոված քաղաքները կառուցվում էին հատուկ նախագծով և հաճախ պարսպապատվում էին: Հիշենք մայրաքաղաք Տուշպայի, Էրեբունի, Արգիշտիխինիյի և Թեյշերաինի քաղաք–ամրոցների կառուցման մասին:

Հայկազուն–Երվանդականների պետության մայրաքաղաքն **Արմավիրն էր**: Ք. ա. III դարի վերջերին Երվանդ IV–ը կառուցեց Երվանդաշատ մայրաքաղաքը, հոգևոր կենտրոն Բագարանը և Երվանդակերտ ամրոցը:

Ինչպես հիշում ենք, Արտաշես I–ը հիմնել է նոր մայրաքաղաք՝ Արտաշատը: Դրանից շուրջ 100 տարի անց Տիգրան Մեծը կառուցեց նոր մայրաքաղաք Տիգրանակերտը, որը դարձավ իր ժամանակի աշխարհի մեծագույն քաղաքներից մեկը: Տիգրան Մեծը հիմնեց իր անվամբ ևս մի քանի բնակավայր:

Արմավիր հնավայրի
ընդհանուր տեսքը

Ավելի ուշ Վաղարշ I-ը (117-140 թթ.) կառուցեց իր անվամբ նոր մայրաքաղաք՝ Վաղարշապատը՝ այնտեղ տեղափոխելով արքայանիստը:

Գյուղական բնակավայրերը: Հին Հայաստանի գյուղական բնակչությանը կոչում էին *շինականներ* կամ *գեղջուկներ*: Նրանք միավորված էր համայնքների մեջ: Գյուղացիներն էին ընտրում իրենց գյուղի համայնքի ղեկավարին, որը կոչվում էր *գեղջավագ* (գյուղապետ): Նա կազմակերպում էր գյուղատնտեսական աշխատանքները, հավաքում պետական հարկերը և այլն:

Գյուղական համայնքներն ունեին ընդհանուր օգտագործման տարածքներ՝ արոտավայրեր, որսատեղեր, անտառներ, լճակներ: Բացի այդ, համայնքի մեջ մտնող ընտանիքներն ունեին իրենց սեփական հողերը:

Գյուղական համայնքների կողքին գոյություն ունեին նաև մասնավոր տնտեսություններ, որոնք կոչվում էին *դասարակերտ* կամ *ազարակ*: Դրանցում աշխատում էին հիմնականում ստրուկները:

Ծիծեռնավանքը (Արցախ, IV դար), որը կառուցվել է նախաքրիստոնեսական մեհյանի հիմքի վրա

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրե՛ք Հին Հայաստանի բնակչության հիմնական խավերը:
2. Ովքե՞ր էին համալրում հեծելազորային և հետևակային զորամիավորումները:
3. Ի՞նչ փաստեր գիտեք Վանի թագավորության քաղաքների մասին:
4. Ի՞նչ նոր բնակավայրեր են հիմնել Երվանդ IV-ը, Արտաշես I-ը և Տիգրան II Մեծը: Պատմե՛ք դրանց մասին:
5. Ո՞վ է հիմնել Վաղարշապատ մայրաքաղաքը:
6. Ի՞նչ գիտեք Հին Հայաստանի գյուղական կյանքի մասին:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Կառուցել Հին Հայաստանի սոցիալական կառուցվածքը ներկայացնող գծապատկեր:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Բնակչության խավեր, ազնվականություն, արտոնյալ, միջնաբերդ, շինականներ, գեղջուկներ, համայնք, դասարակերտ, ազարակ

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹԵՐ

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ՝ ԵՐՎԱՆԳ IV-Ի ԿՈՂՄԻՑ ՀՈԳԵՎՈՐ ԿԵՆՏՐՈՆ ԲԱԳԱՐԱՆԻ ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Բայց Երվանդը, իր քաղաքը շինելով, Արմավիրից այնտեղ փոխադրեց ամեն ինչ, բացի կուռքերից, որովհետև իր համար օգտակար չհամարեց նրանց էլ իր քաղաքը փոխադրել, որ միգուցե, երբ ժողովուրդը գոհաբերության համար այնտեղ գա, քաղաքն զգուշությամբ չչլախվի: Ուստի նրանից հյուսիս՝ մոտ քառասուն ասպարեզ հեռու՝ Ախուրյան գետի վրա, շինեց մի փոքր քաղաք՝ նման իր քաղաքին, և կոչեց Բագարան, այսինքն՝ թե բագիններն այնտեղ են տեղավորված, և այնտեղ փոխադրեց Արմավիրում եղած բոլոր կուռքերը: Շինեց նաև մեհյաններ և իր Երվազ եղբորը քրմապետ նշանակեց:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ՝ ԱՐՏԱՀԱՅ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԻ ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Արտաշեսը գնում է այն տեղը, որտեղ Երասխը և Մեծամորը խառնվում են, և այնտեղ բլուրը հավանելով՝ քաղաք է շինում և իր անունով կոչում է Արտաշատ: Երասխն էլ օգնում է նրան անտառի փայտով: Ուստի առանց դժվարության և արագ շինելով՝ այնտեղ մեհյան է կանգնեցնում և Բագարանից այնտեղ է փոխադրում Արտեմիսի արձանը և բոլոր հայրենական կուռքերը: Նաև Երվանդի քաղաքի ամբողջ վայելչությունները, ինչ որ նա փոխադրել էր Արմավիրից, և ինչ որ հենց ինքն էր շինել, բերում է Արտաշատ, և ավելի շատ բան էլ իր կողմից շինելով՝ սարքավորում է իբրև արքայանիստ քաղաք:

**§ 1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ:
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՍՊԵԼՆԵՐԸ**

Հայկական մշակույթի ակունքները: Հայկական մշակույթը սկզբնավորվել է անհիշելի ժամանակներում: Դեռևս տոհմերի, ցեղամիությունների և վաղ պետական կազմավորումների ժամանակաշրջաններում ծնունդ են առնում առասպելներն ու վիպերգերը, կրոնական հավատալիքներն ու սովորույթները: Դրանցից շատերը պահպանվելով՝ հասել են մեզ և շատ սիրված են նաև մեր օրերում:

Հայկական մշակույթի հնագույն ակունքների մասին կան նաև բազմաթիվ նյութական վկայություններ: Հայաստանի տասնյակ հազարավոր ժայռապատկերներում պատկերվում են ինչպես պարզ կենցաղային (անասնապահական, որսորդական և այլ) տեսարաններ, այնպես էլ երկնային երևույթների ու դիցաբանական սյուժեների պատկերներ, օրացույցներ և այլն: Հայկական մշակույթի վաղագույն շրջանի բարձր զարգացման մասին են վկայում հնագիտական պեղումները: Հայտնաբերվել են բազմաթիվ հնագույն բնակավայրեր, դամբարաններ ու ամրոցներ: Դրանց մենք ծանոթացել ենք դասագրքի առաջին բաժնում:

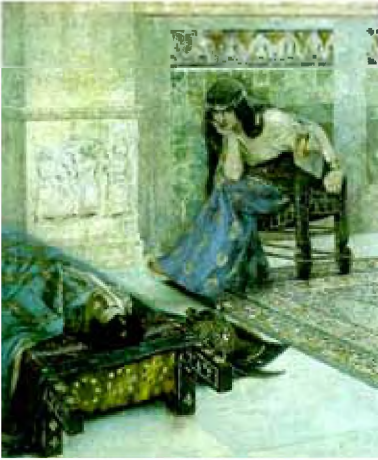
Հայկական առասպելները: Առասպելներն աստվածների, սրբազան վայրերի,

Հայկ նահապետի արձանը Երևանում (քանդակագործ՝ Ա. Նուրիջանյան)

Արանը Հայաստան ներխուժած Նյուբար Մադեսին հաղթելով՝ գանում է նրան Արմավիրի պարսպին՝ «երկաթե ցից մխելով ճակարի մեջ», ի ցույց Հայոց աշխարհի թշնամիներին: Այս սյուժեն պարկերել է իրալացի նկարիչ Ջուլիանո Չասսոն

*«Շամիրամն Արա Գեղեցիկի դիակի առաջ»
Հեղինակ՝ Վարդես Սուրենյանց*

*Տորք Անգեղի արձանը
Երևանում
Քանդակագործ՝
Ա. Նուրիջանյան*

Նախնիների ու հերոսների մասին ստեղծված հնագույն ավանդապատումներ են: Դրանք երբեմն ունենում են ոչ իրական, չափազանցված դրվագներ:

Մեզ են հասել բազմաթիվ առասպելներ աստվածների, երկնքի ու երկրի, ժամանակի, լույսի ու խավարի, արևի, լուսնի և աստղերի մասին: Շատ առասպելներ պատմում են Հայոց աշխարհի լեռների, գետերի ու բնակավայրերի մասին: Առասպելների մի խումբ էլ նվիրված է մեր ժողովրդի նախնիներին ու մեծ հերոսներին: Դրանց մեծ մասը մեզ է հասել Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» էջերում:

Հայ ժողովրդի ստեղծագործական գոհարներից է Վահագն աստծո ծննդյան երգը: Վահագնի մասին պատմվում է, որ նա ոչնչացրել է վիշապներին, որոնք չար ուժեր էին, ուստի կոչվել է **Վիշապաքաղ:**

Հայության ամենասիրելի ավանդապատումներից է «Հայկ և Բել» դիցավեպը, ըստ որի՝ Հայկն առաջին մեծ աստվածներից մեկի որդին է: Նա պայքարի է դուրս գալիս բռնակալ Բելի դեմ, որը ձգտում էր տիրել համայն աշխարհին: Պայքարն ավարտվում է դյուցազուն Հայկի հաղթանակով: Հայկը դարձավ Հայոց պետության հիմնադիրը և ստեղծեց հայկական օրացույցը՝ Հայոց բուն տոմարը: Նա պատվիրեց իր ժառանգներին՝ չերկրպագել ոչ ոքի՝ բացի Արարիչ աստծուց:

Ըստ հայկական հնամենի ավանդագրույցի՝ մենք հայ ենք կոչվում մեր նախնի դյուցազուն Հայկի անունով: Իսկ Հայկի

ժառանգներից մեկի՝ քաջ նահապետ Արամի անունով օտարները մեզ կոչում են «արմեն», իսկ մեր երկիրը՝ «Արմենիա»:

Հայկի ժառանգներից էր Տորք Անգեղը: Առասպելները պատմում են նրա հայրենասիրության, անկրկնելի ուժի և քաջության մասին: «Արա Գեղեցիկ և Շամիրամ» առասպելում փառաբանվում է Հայկազուն Արայի հավատարմությունը: Նա չի գայթակղվում այլ երկրի հարստություններով և օտար թագուհով, այլ նախընտրում է սեփական երկիրն ու հարազատ ընտանիքը:

Նշված և այլ առասպելներում արտացոլված են հայ ժողովրդի հերոսական ոգին, նրա արդարասիրությունն ու պայքարելու կամքը:

Վահագն–Արտագնեսի արձանի գլուխը Նեմրոսի սրբավայրում

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ե՞րբ է սկզբնավորվել հայկական մշակույթը:
2. Ի՞նչ են առասպելները:
3. Ի՞նչ գրույցներ էին պատմում մեր նախնիները Վահագն աստծո մասին:
4. Ներկայացրե՞ք «Հայկ և Բել» դիցավեպը:
5. Պատմե՞ք Արամի, Արա Գեղեցիկի և Տորք Անգեղի մասին:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Խմբով քննարկե՞ք՝ հայկական ավանդազրույցների որ հերոսն է ձեզ առավել հոգեհարազատ: Նրանցից ո՞ւմ կուզեք նմանվել:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Առասպել, վիպերգ, կրոնական հավատարալիքներ, սովորույթներ, դիցաբանություն, ավանդապատում, Վահագն Վիշապաքաղ, «Հայկ և Բել», Հայոց բուն Կոմասը

ԺՈՒԿ ՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՄԱՍԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴԱԶՐՈՒՅՑԸ

(ըստ Գարեգին Մրվանձրյանցի գրառման)

Լույսի ու խավարի, ցերեկվա և գիշերվա իրար հաջորդելը կարգավորում է ժուկ ու ժամանակը: Նա ալեհեր ծերունի է՝ նստած մի բարձր սարի վրա: Ժուկ ու ժամանակը ձեռքին ունի երկու կծիկ, մեկը՝ սպիտակ, մյուսը՝ սև: Նա կծիկները հերթով սարից ցած է գլորում: Լեռան մեկ կողմից նա մի կծիկը ցած է գլորում, մինչդեռ լեռան հակառակ կողմից մյուսը կծկում է: Երբ սպիտակ կծիկն է քանդելով ցած գլորում՝ լուսանում է, արևը ծագում: Բայց երբ սպիտակ կծիկն է կծկում, իսկ սևը քանդելով՝ ցած գլորում, մթնում է, արևը մայր է մտնում:

ՀԱՅՈՑ ԼԵՈՆԵՐԻ, ԳԱՇՏԵՐԻ ՈՒ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ՄԱՍԻՆ ԱՌԱՍՊԵԼԸ

(ըստ Արամ Նանայանյանի գրառման)

Ասում են, թե հայոց լեռները շատ առաջ հաղթանդամ ու հսկա եղբայրներ են եղել: Ամեն օր՝ առավոտ վաղ, արթնանալով՝ նրանք սովորություն են ունեցել նախ կապել իրենց գոտիները, հետո միայն բարևել իրար: Ժամանակ անց, երբ եղբայրները ծերանում են, էլ չեն կարողանում վաղ վեր կենալ: Մի օր էլ, ուշ արթնանալով, նրանք մոռանում են կապել գոտիները և, հակառակ իրենց սովորության, բարևում են իրար առանց գոտիները կապելու: Աստված, տեսնելով այդ, պատժում է եղբայրներին, նրանք քարանալով լեռներ են դառնում, գոտիները՝ կանաչ դաշտեր, իսկ արցունքներն էլ՝ անմահական աղբյուրներ:

ՎԱՀԱԳՆԻ ԾՆՆԳՅԱՆ ԵՐԳԸ

Աշխարհաբար տարբերակը՝

Գրաբար բնագիրը՝

Երկնում էր երկինքը, երկնում էր երկիրը,
Երկնում էր և ծովը ծիրանի,
Երկնում էր ծովում նաև
կարմրիկ եղեգնիկը:
Եղեգնի փողից ծուխ էր ելնում,
Եղեգնի փողից բոց էր ելնում
Եվ բոցի միջից վազում էր
խարտյաշ մի պատանեկիկ:
Նա հուր մազեր ուներ,
Ապա թե՛ բոց մորուք ուներ,
Եվ աչիկներն էին արեգակներ:

Երկնէր երկին, երկնէր երկիր,
Երկնէր և ծովն ծիրանի,
Երկն ի ծովում ունէր և
զկարմրիկն եղեգնիկ.
Ընդ եղեգան փող ծուխ ելանէր,
Ընդ եղեգան փող բոց ելանէր.
Եւ ի բոցոյն վազէր խարտեաշ
պատանեկիկ.
Նա հուր հեր ունէր,
Ապա թէ բոց ունէր մորուս,
Եւ աչկուքն էին արեգակուք:

§ 2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԻՊԵՐԳԵՐԸ

Հայկական վիպերգերը: Ի տարբերություն առասպելների՝ վեպերն ու վիպերգերը հիմնականում իրապատում են, այսինքն՝ հիմնված են պատմական հավաստի դեպքերի վրա: Դրանց հերոսները պատմական կերպարներ են:

Մեզ են հասել «Տիգրան և Աժդահակ», «Երվանդ և Արտաշես», «Արտաշես և Մաթենիկ», «Արտաշես և Արտավազդ» և այլ վիպերգերը, որոնք ևս գրի է առել պատմահայր Մովսես Խորենացին: Դրանցում մեծարվում և փառաբանվում են սիրված արքաներն ու հերոսները, որոնց ամենաբնորոշ գծերը բարեպաշտությունն ու հայրենապաշտությունն են:

«Տիգրան և Աժդահակ»: Այս վիպասքը նվիրված է Ք. ա. VI դարի պատմական իրադարձություններին: Հայոց արքա Տիգրան Երվանդյանը դաշնակցեց պարսից արքա Կուրոս Մեծի հետ, և միասին տապալեցին Մարաստանի արքա Աժդահակին ու նրա տերությունը (այդ մասին դուք գիտեք անցած դասընթացից): Հատկանշական է Տիգրան արքայի բնորոշումը վիպերգում. «Նամեր թագավորներից ամենահզորը և ամենախոհեմն էր և բոլոր նրանցից քաջ... Նա չէր նահանձում լավագույններին, չէր արհամարհում նվաստներին, այլ աշխատում էր ամենքի վրա տարածել իր խնամքի զգեստը»:

Արտաշեսի վիպաշարքը: Առավել սիրված է եղել Արտաշես Աշխարհակալը, որի կյանքի առանձին դրվագներ ներկայացվել

Հայոց պատմահայր
Մովսես Խորենացին

*«Արտաշես և Սաթենիկ»
Հեղինակ՝ իտալացի նկարիչ
Ջ. Ֆուգարո*

են վիպերգերի տեսքով: Արտաշես արքայի մանկության և գահակալության մասին է պատմում «Երվանդ և Արտաշես» վիպաաբր, որում ներկայացվում է, թե շնորհիվ իր դայակ Սմբատ Բագրատունու ինչպես նա փրկվեց և հետագայում Երվանդ Վերջինից խլեց գահը: Վեպում Արտաշեսը ներկայանում է որպես երկիրը միավորող և շենացնող արքա: Նա պաշտպանում է Հայաստանի սահմանները թշնամիների հարձակումներից: Այդպիսի մի դրվագ է ներկայացնում «Արտաշես և Սաթենիկ» վիպերգը:

Հյուսիսից ալանները (ներկայիս օսերի նախնիները) արշավում են Հայաստան: Արտաշես արքան հաղթում է նրանց՝ գերի վերցնելով նաև ալանների արքայորդուն: Այդ ժամանակ ալանների արքայադուստր Սաթենիկը Կուր գետի հանդիպակաց ափից դիմում է Արտաշեսին՝ խնդրելով ազատել իր եղբորը:

*Քեզ եւ ստում, քաջ փղամանդդ Արտաշես,
Որ հաղթեցիր ալանների քաջ ազգին,
Ե՛կ համաճայնվիր ալանների գեղայնա
դարեր՝ իմ խոսքերին,*

Եվ փո՛ր այդ պարանուն:

*Քանզի վայել չէ, որ քենի համար դյուցազունները
Այլ դյուցազունների ժառանգների կյանքը վերացնեն
Կամ ծառա դարձնելով սիրուկների կարգում պահեն,
Եվ երկու քաջ ազգերի միջև*

Հավիրենական թշնամություն հասարարեն:

Արտաշեսը սիրահարվում է ալանաց հրաշագեղ արքայադստերն ու խնամախոս է ուղարկում նրա հայր-արքայի մոտ՝ խնդրելով Սաթենիկի ձեռքը: Ալանների արքան, սակայն, մերժում է՝ նշելով, որ Արտաշեսն ի վիճակի չի լինի վճարել այն մեծ գլխագինը, որն, ալանական սովորության համաճայն, պետք է վճարեր փեսան հարսի համար: Զայրացած նման պատասխանից՝ Արտաշեսը խնդիրը լուծում է քաջին վայել պատվախնդրությամբ:

*Հեծավ արի արքա Արտաշեսը գեղեցիկ սև ձին,
Եվ հանելով ոսկեօղ շիկափոկ պարանը,
Եվ անցնելով գեպն իբրև սրաթև արծիվ,
Եվ նետրելով ոսկեօղ շիկափոկ պարանը,
Գցեց մեջքին ալանաց օրհորդի,
Եվ շար ցավեցրեց փափուկ օրհորդի մեջքը՝
Արագ հասցնելով բանակն իր:*

Հայոց արքան ամուսնանում է ալանաց արքայադստեր հետ: Տեղի է ունենում արքայական շքեղ հարսանիք, որի ժամանակ արքայի վրա ոսկի, իսկ հարսի վրա մարգարիտ էին շաղ տալիս: Այդ սովորությունը խորհրդանշել է բարեբերության մաղթանքը նորապսակներին:

*Կանաչի ապարանջան և
ականջօղեր Ք. ա. I դարի
Հայաստանի հնավայրերից*

Արտավազը գահավիժում է Մասիսի խորհորասրները

Արտաշեսն աննախադեպ ծաղկման հասցրեց երկիրը: Նրա օրոք Հայոց աշխարհում «աննշակ հող չէր մնացել»: Արտաշեսը մեռավ քառասունմեկ տարի իշխելուց հետո: Նրան թաղեցին ոսկյա դագաղով, իսկ թաղումը դարձավ համաժողովրդական սգո արարողություն:

Արտաշեսի վեպին հաջորդում է նրա որդու՝ Արտավազդի վիպասքը, որն ավելի շատ հազեցած է առասպելական տարրերով:

Առասպելներից և վիպասքերից բացի՝ ժողովրդի մեջ պատմվել և երգվել են բանավոր այլ ստեղծագործություններ (աշխատանքային, սիրային, սգո երգեր և այլն):

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Հայկական ինչ վիպերգեր գիտեք:
2. Ներկայացրե՛ք «Տիգրան և Աժդահակ» վիպասքը:
3. Ինչ գրույցներ էին պատմում մեր նախնիները Արտաշես արքայի մասին:
4. Պատմե՛ք «Արտաշես և Սաթենիկ» վիպերգի բովանդակությունը:
5. Ո՞ր վիպասքն է հաջորդում Արտաշեսի վեպին:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Տիգրան և Աժդահակ», «Երվանդ և Արտաշես», «Արտաշես և Սաթենիկ», «Արտաշես և Արտավազը», հայրենասպաշարություն, վիպասք

§ 3. ՀԱՅՈՑ ՆԱԽԱՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՀԱՎԱՏՔԸ

Վաղագույն հավատարայիքները: Հնում մարդիկ պաշտում էին բազմաթիվ աստվածությունների: Դեռ անհիշելի ժամանակներից աստվածացվել և պաշտվում էին երկնային մարմինները երևույթները՝ արևը, լուսինը, աստղերը, կայծակը և այլն: Երկրպագում էին սրբազան համարվող լեռներն ու գետերը: Մարդիկ հավատում էին նաև, որ բնության մեջ կան անտեսանելի ուժեր՝ ոգիներ, որոնք ազդում են մարդկանց և շրջապատի վրա: Հնում հավատում էին, որ ոգիները լինում են բարի և չար:

Հայկական պետությունների դիցարանները: Երբ ցեղերը միավորվելով ստեղծեցին առաջին պետական կազմավորումները, նրանք «միավորեցին» նաև իրենց աստվածներին: Տվյալ պետության մեջ պաշտվող աստվածների ամբողջությունը կոչվում էր **դիցարան** (հին հայերենում «դիք» նշանակում էր «աստվածներ» իսկ «դից»՝ «աստվածների»):

Հայոց առաջին պետության՝ Արատտայի հովանավոր աստվածն էր Հայկը, որ համարվում էր արարչագործ Հայա աստծո որդին: Հայկի անունով էր կոչվում երկնքի ամենապայծառ համաստեղությունը՝ Օրիոնը: Հայկական ավանդազրույցի համաձայն՝ Հայկն իր որդիների ու դուստրերի անուններով է կոչել կենդանակերպի (զոդիակի) 12 համաստեղությունները: Բազմաստվածության դարաշրջանի ավարտից

*Տիեզերքի մոդելը
Ք. ա. II հազարամյակ*

*Խաղի գերագույն աստծո
պաշտամունքի գլխավոր
կենտրոն Արդինի-Մուսասիրի
փառաբար. վերակազմություն*

Արամազդի արձանի գլուխը Նեկրոսի սրբավայրում

Մայր դիցուհու արձանի գլուխը Նեկրոսի սրբավայրում

հետո Հայկը մեծարվել է իբրև մեր ազգի նախնի-նահապետ և շատ սիրված է ու մեծարվում է մինչև այսօր:

Վանի թագավորության դիցարանն արձանագրված է Միերի դռան վրա: Այն կազմված է եղել 35 աստվածներից և 35 դիցուհիներից: Դա ցույց է տալիս, որ հնագույն այդ ժամանակաշրջանում հայ իրականության մեջ ընդունված է եղել մենամուսնական ընտանիքի գաղափարը: Դիցարանը գլխավորում էին երեք գերագույն աստվածները: Աստվածների հայր Խալդին համարվում էր երկնքի ու երկրի, տիեզերքի արարիչը: Աստվածներից բացի՝ երկրպագվում էին շուրջ 30 սրբություններ:

Վանի թագավորությունից հետո ձևավորվում է նոր դիցարան: Քրիստոնեության ընդունման նախօրյակին հայոց դիցարանը ներկայանում է նոր տեսքով:

Դիցարանը ղեկավարում էր Արամազդը, որին պաշտում էին իբրև արարիչ երկրի և երկնքի, բարօրություն, լիություն, արիություն շնորհող: Չափազանց սիրված էր Մայր դիցուհի Անահիտը, որին մեծարում էին «Ոսկեմայր» տիտղոսով: Նա համարվում էր Հայոց աշխարհի փառքն ու սնուցողը, բոլոր բարիքների շնորհատուն, երկրի ու մայրաքաղաքի պահապան-հովանավորը: Ռազմի և քաջության աստվածն էր Վահագը: Նրա կինը՝ Աստղիկ դիցուհին, երկնային լույսի, սիրո և գեղեցկության աստվածուհին էր, որին էլ նվիրված է Վարդավառի տոնը: Սիրված դիցուհի էր Նանեն՝ մայրության և ընտանեկան օջախի պա-

հապան-դիցուհին: Արեգ-Միհրը արեգակի, լույսի և արդարության աստվածն էր: Հայերը երկրպագում էին նաև Տիր աստծուն, որը գրի և գրականության, արվեստի ու գիտության հովանավորն էր: Հայերը հնուց աչքի են ընկել հյուրասիրությամբ: Մեր դիցարանում իր տեղն ունեն հյուրընկալության Վանատուր աստվածը:

Հելլենիզմի դարաշրջանում հայոց աստվածները համապատասխանեցվել են հունականների հետ (Արամագդ-Ջևս, Անահիտ-Արտեմիս, Վահագն-Հերակլես, Աստղիկ-Ափրոդիտե, Արեգ-Միհր-Հելիոս, Տիր-Ապոլոն և այլն): Սակայն օտար աստվածների ո՛չ անունները, ո՛չ էլ պաշտամունքը չեն տարածվել մեր ժողովրդի մեջ:

Հայոց հին հավատքի ամենաբնորոշ գիծն այն է, որ մեր ժողովուրդը չի պաշտել չար կամ չարագործ աստվածների: Մեր նախնիները երկրպագել են միայն բարին, լուսավորը, ընտանեկան օջախը, գիտություններն ու այլ բարիքներ:

Արեգ-Միհրի արձանի գլուխը Նեանրոսի սրբավայրում

Հարցեր և առաջադրանքներ

- 1.** Ի՞նչ գիտեք պաշտամունքի վաղագույն ձևերի մասին:
- 2.** Ո՞վ էր Արատտայի հովանավոր աստվածը:
- 3.** Ներկայացրե՛ք Վանի թագավորության դիցարանը:
- 4.** Ի՞նչ կազմ ունեն հայոց դիցարանը քրիստոնեության ընդունման նախօրյակին:
- 5.** Բնութագրե՛ք հայոց հին հավատքի ամենաբնորոշ կողմը:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

ՀԱՅՈՑ ՕՐԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

(ըստ Անանիա Շիրակացու)

1. Արեգ	11. Երեզկան	21. Գրգուռ
2. Հրանտ	12. Անի	22. Կուրդուիք
3. Արամ	13. Պարխար	23. Ծմակ
4. Մարգար	14. Վանատուր	24. Լուսնակ
5. Աիրանք	15. Արամազդ	25. Ցրոն
6. Մազդեզ	16. Մանի	26. Նպատ
7. Աստղիկ	17. Ասակ	27. Վահագն
8. Միիր	18. Մասիս	28. Միմ
9. Զոպարեր	19. Անահիտ	29. Վարագ
10. Մուրց	20. Արագած	30. Գիշերավար

Ուսուցչի օգնությամբ գտեք այն օրանունները, որոնք կապվում են հայոց աստվածների, հերոսների և սրբազան վայրերի հետ: Ինչ մանրամասներ գիտեք դրանց մասին:

ՆՈՐ ՀԱՄԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Աստվածացնել, պաշտել, երկրպագել, ոգիներ, դիցարան, Հայկ, Օրիոն, 35 աստվածներ և 35 դիցուհիներ, Խալդի, Արամազդ, մայր դիցուհի՝ Անահիտ, Նանե, Միիր

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ՝

ՆԱԽԱՔՐԻՍՏՈՆՆԵԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԱՐՔԱՅԻ
ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԻ ՍԿԻՋԲԸ, ՈՐՈՒՄ ՀԻՇԱՏԱԿՎՈՒՄ ԵՆ ԳԻՑԱՐԱՆԻ
ԵՐԵՔ ԳԼԽԱՎՈՐ ԱՍՏՎԱԾՆԵՐԸ
(ըստ Ագաթանգեղոսի)

Մեծ Հայքի արքայից՝

**մեծամեծերին, իշխաններին, նախարարներին, գործակալներին
և այլ մարդկանց, որոնք իմ իշխանությունն են գտնվում,
ողջույն բոլորին միաժամանակ:**

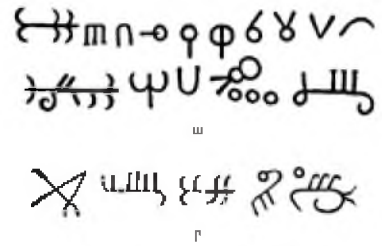
**Թող ողջություն և խաղաղություն հասնի աստվածների
օգնականությունմբ, պարատ լիություն՝ Արի Արամազդից,
խնամակալություն՝ Անահիտ տիկնոջից,
քաջություն ամենայն Հայոց աշխարհիս՝ քաջն Վահագնից...**

§ 4. ԳՐԱՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Պատմիչների տեղեկությունները նախաքրիստոնեական հայ գրի ու գրականության մասին: Բուրքին հայտնի է, որ հայ ժողովրդի հանճարեղ զավակ Մեսրոպ Մաշտոցը 405 թ. ստեղծել է հայկական այբուբենը: Բազմաթիվ պատմիչներ վկայում են, որ հայերը սեփական գիր և դպրություն են ունեցել դրանից շատ ավելի վաղ՝ նախաքրիստոնեական շրջանում (301 թ. առաջ): Այն, սակայն, արգելվել էր քրիստոնեության պետական կրոն հռչակվելուց հետո:

Հույն պատմիչ Փիլոստրատոսը վկայում է, որ հայոց Արշակ I արքայի (34-35 թթ.) ժամանակ օգտագործվել են հայկական գրեր: Մեկ այլ հույն պատմիչ՝ Հիպոլիտոսը, 235 թ. գրված «Ժամանակագրություն» գրքում հայերին հիշատակում է սեփական դպրություն ունեցող ժողովուրդների շարքում: Ազաթանգեղոսը վկայում է ոչ միայն հայկական նշանագրերի, այլև նախաքրիստոնեական Հայաստանում դպրության Տիրաստոն պաշտամունքի մասին: Իսկ Մովսես Խորենացին տեղեկացնում է, որ II-III դարերում Բարձր Հայքի Անի ամրոցում պահվում էր մեհենական պատմագրության դիվանը (արխիվը): 301 թ. առաջ հայալեզու գրականության գոյության մասին է վկայում նաև Գևորգ Ասորի պատմիչը:

Նախաքրիստոնեական շրջանում մեր նախնիներն օգտագործել են ինչպես սեփական հայալեզու, այնպես էլ օտարալե-

Մեհենագիր արձանագրություններ Ցոլակերպից, Ք. ա. II-I հազ. սահմանագիծ

Վանի թագավորության ժամանակաշրջանի բրոնզե թիթեղ, Ք. ա. IX դ.: Պատկերված է Բշպուհինի արքայի ընտանիքը՝ թագավորը, թագուհին, նրա հետևում կանգնած մանուկ արքայազն Մենուան և վերջինիս ուսուցիչը, որի ձեռքին կա գրեղու սալիկ կամ տրախտակ: Բոլորի անունները գրված են նրանց գլխավերում մեհենագրերով:

Սեպագիր սալիկ Կարմիր բլրից, Բ. ա. VII դ.

զու գրեր (այսօր մենք էլ հայերենին զուգահեռ գործածում ենք ռուսերեն, անգլերեն և այլ լեզուներով գրականությունը):

Հայկական մեհենագրությունը: Հայաստանում հայտնաբերված նախաքրիստոնեական արձանագրությունների առաջին մեծ խումբը գրված է բնիկ հայկական մեհենագրով (*մեհյանների՝ փաճարների գիր*): Մեհենագրությունը մի քանի հարյուր նշաններից բաղկացած գրային համակարգ է: Այդ նշաններն ունեին պատկերների տեսք (ինչպես եգիպտական հիերոգլիֆները): Հայկական մեհենագրության ակունքները գալիս են Հայաստանի ժայռապատկերներից:

Հայկական մեհենագրությունը մեծ մասամբ դեռևս վերծանված չէ: Լավ ուսումնասիրված է միայն Վանի թագավորության շրջանի մեհենագրությունը (չփոթել սեպագրի հետ): Այն բաղկացած է շուրջ 300 նշաններից, որոնք գրվել են աջից ձախ և վերից վար ուղղություններով: Գրային համակարգի լեզուն եղել է հնագույն հայերենը:

Հայասրանում կիրառված օրար գրահամակարգերը: Նախաքրիստոնեական շրջանում մեր նախնիները ներմուծել և կիրառել են հինգ գրային համակարգեր: Դրանցից առաջինը խեթա-լուվիական հիերոգլիֆներ են, որոնք պատկերագրեր էին: Այնուհետև Վանի թագավորության շրջանում կիրառվել է ասուրա-բաբելյական սեպագիրը: Այն Հայաստանում բարեփոխման է ենթարկվել, և ստեղծվել է տեղական (ուրարտական) սեպագիրը: Նախաք-

Լարիներեն արձանագրություն՝ Վաղարշապատից՝ կանգնեցված Հռոմի կայսր Կոնստանտին (180–192 թթ.) անունից

րիստոնեական Հայաստանում գործածվել է երկու այբուբեն՝ հունականը և արամեականը:

Նախաքրիստոնեական Հայաստանում ստեղծված գրավոր մշակույթն իր բարերար ազդեցությունն ունեցավ Մաշտոցյան դպրության վրա: Հազարամյակների ընթացքում ստեղծվեց հղկված և ճոխ մի լեզու, որի հիմքի վրա Մեսրոպ Մաշտոցն ու Սահակ Պարթևը ստեղծեցին հայոց դպրության Ոսկեդարը:

Ասորեստանի արքա Սալմանասար III-ի պարկերաքանդակն ու արձանագրությունը Քենք հնավայրում Եփրատի ափին

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ տեղեկություններ են հաղորդում հույն պատմիչներ Փիլոստրատոսն ու Հիպպոլիտիսը:
2. Հայաստանի նախաքրիստոնեական դպրության մասին ինչ վկայություններ ունեն Ագաթանգեղոսն ու Մովսես Խորենացին:
3. Ինչ է մեհենագիրը:
4. Քանի մեհենանշաններից էր բաղկացած Վանի թագավորության մեհենագրությունը և ինչ ուղղություններով էին դրանք գրվում:
5. Քրիստոնեության ընդունումից առաջ ինչ օտար գրահամակարգեր են կիրառվել Հայաստանում:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Մեհենական գիր, մեհենական պարմագրության դիվան, նախաքրիստոնեական արձանագրություններ, խեթա-լուվիական հիերոգլիֆներ, պարկերագրեր, ասուրա-բաբելյական սեպագիր

ՓԻՆՍՏՐԱՏՈՍԸ (II-III ԳԳ.) ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐԵՐՈՎ ՄԱՆՅԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

Պատմում են նույնպես, որ մի անգամ Պամփյուլիայում բռնվել է մի հովազ, որի ոսկյա մանյակի վրա գրված էր հայերեն տառերով հետևյալը. «Արշակ թագավոր՝ Նյուսիա աստծուն», այսինքն՝ Նյուսիա աստծուն նվեր Արշակ թագավորից: Այս Արշակն* այն ժամանակ Հայոց թագավորն էր և իր բռնած հովազը, այդ կենդանու մեծության պատճառով, նվիրել էր Դիոնիսոսին**:

* Խոսքը Մեծ Հայքի արքա Արշակ I-ի (34-35) մասին է:

** Դիոնիսոսը, ըստ հին հունական առասպելաբանության, համարվել է Ջևահ որդին, խաղողագործության աստվածը:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ՝ ԱՆԻԻ ՄԵՀԵՆԱԿԱՆ ԳԻՎԱՆԻ (ԱՐԻՒՎԻ) ՄԱՍԻՆ

Մեզ այս բաները պատմում է Բարդաժանը*, որ Եղեսիայից էր... Որովհետև նա մեր կողմերն եկավ՝ հուսալով, թե կկարողանա որևէ հետևող գտնել վայրենի հեթանոսներիս մեջ, բայց երբ ընդունելություն չգտավ, մտավ նա Անի ամրոցը, կարդաց մեհենական պատմությունը, որի մեջ՝ նաև թագավորների գործերը: Նա իր կողմից ավելացրեց իր ժամանակի անցքերը, բոլորը թարգմանեց ասորերենի և ապա նրանից՝ հունարենի:

* Բարդաժանը (154-223) ասորի հեղինակ է, համարվում է ասորական քրիստոնեական մատենագրության հիմնադիրներից մեկը:

Լարիներեն արձանագրություն Արտաշատից՝ կանգնեցված Հռոմի կայսր Մարկոս Ավրելիոսի (161-180 թթ.) անունից (լուսանկարը և գծանկարը՝ վերականգնումով)

§ 5. ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Պատմագրությունը: Օտար աղբյուրներից տեղեկանում ենք, որ Հայաստանի վաղ պետական կազմավորումներն (Արատտա, Հայասա) ունեցել են արքունի գրագրություն, ինչպես նաև արքայական արխիվներ: Դրանք, սակայն, չեն պահպանվել: Հայաստանում գտնված պատմագիտական բնույթ ունեցող առաջին արձանագրությունները վերաբերում են Վանի թագավորության ժամանակաշրջանին:

Մովսես Խորենացին տեղեկացնում է, որ Արամազդի պաշտամունքի կենտրոն Անի ամրոցում գոյություն է ունեցել մեհենական պատմագրության դիվան (արխիվ): Մեհենական պատմություններն ի մի են բերվել Մար Աբաս Կատինայի, Օղյունպ քրմի և այլոց երկերում:

Տիգրան Մեծի մասին երկեր են գրել հույն մատենագիրներ Մետրոդորոս Սկեփսացին և Ամֆիկատրես Աթենացին, որոնք, դժբախտաբար, մեզ չեն հասել:

Արտավազդ II արքան հիշատակվում է որպես ողբերգությունների, ճառերի և պատմական երկերի հեղինակ, որոնք հայտնի են եղել նաև Հռոմում: Իսկ Մովսես Խորենացին հաղորդում է, որ Հայկազունների արքայատոհմի մասին գրվել է 4 մասից բաղկացած «Հյուսումն Պիտոյից» չափածո երկը:

Պատմագիտական կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում հայոց արքաների

*Ասորային երկնքի քարյուեգ-
ժայռապարկերներ Սև սարից.
Գեղարքունիքի մարզ*

*Դպրության աստված
Տիր-Ապոլոնի
պարկերաքանդակը
Նեանրոսի սրբավայրում*

Ա 5	Բ	Ը 0	Թ 0	Ն 1
1	Ի	Կ 1	Պ 1	Ն 1
2	Լ	Պ 1	Տ 0	Ն 1
3	Պ	Տ 0	Պ 1	Ն 1
4	Պ	Տ 0	Պ 1	Ն 1
5	Պ	Տ 0	Պ 1	Ն 1
6	Պ	Տ 0	Պ 1	Ն 1
7	Պ	Տ 0	Պ 1	Ն 1
8	Պ	Տ 0	Պ 1	Ն 1
9	Պ	Տ 0	Պ 1	Ն 1

*Սեպագիր թվանշանների
աղյուսակ*

թողած հունարեն և արամեատառ արձանագրությունները և հատած դրամները:

Թվաբանությունը: Հին Հայաստանում գործածել են թվաբանական երեք տեսակի համակարգեր: Առաջինը մեհենականն էր, որոնցում թվերը նշվում էին կետերով, շրջանակներով ու պայմանական նշաններով: Երկրորդը սեպագիրն էր, որը թույլ էր տալիս գրել ցանկացած թիվ: Ք. ա. III դարից սկսած, ինչպես գիտենք, մեր նախնիները սկսել են կիրառել հունական և արամեական այբուբենները: Յուրաքանչյուր տառ ուներ նաև թվային արտահայտություն:

Տիեզերագիտությունը և օրացույցը: Աստղային երկնքին վերաբերող վաղագույն գիտելիքների մասին մենք տեղյակ ենք նախնադարի պատմության բաժնից: Հիշենք ժայռապատկեր-օրացույցները, Մեծամորի աստղադիտարանը:

Հին Հայաստանի գիտական մտքի մեծ նվաճումներից էր արեգակնային օրացույցը: Այն բաղկացած էր 365 օրից, ուներ 30-օրյա տասներկու և մեկ 5-օրյա (տոնական) ամիս: Հատուկ անուններ ունեին և՛ ամիսները, և՛ օրերը, և՛ օրվա 24 ժամերը: Հայոց Բուն տոմարը *սկզբնավորվել է Ք. ա. 2492 թվականի օգոստոսի 11-ին*: Ըստ ավանդության՝ դա այն օրն էր, երբ Հայկը կործանեց բոնակալ Բելին:

Հայոց օրացույցը բարեփոխվել և ճշգրտվել է Արտաշես I-ի օրոք:

Այլ գիտությունները: Հին Հայաստանում զարգացած էին նաև գիտության այլ ոլորությունները: Հիշենք, որ ըստ հույն

Թվեր	Հայկական մեհեմանշաններ	Եգիպտական հիերոգլիֆներ	Սեպագիր նշաններ	Խեթա-լուվիական հիերոգլիֆներ
1	•, °		▼	
3	⋯, !, ⋮, ⋯, ⋯, ⋯, ⋯, ⋯, ⋯		𐎎	
5	⋮, ⋮, ⋮, ⋮, ⋮, ⋮, ⋮, ⋮	 	𐎎 𐎎	
10	⊙, 7	∩	◀	—
100	✕, ∪	☉	▼▶	⊗

Թվանշանային համակարգերը Հին Արևելքի տարբեր երկրներում

պատմիչ Քսենոփոնի՝ Տիգրան Երվանդյանն աշակերտել էր մի փիլիսոփայի, և ինքն էլ հայտնի էր իր իմաստությամբ ու տաղանդով:

Արտաշես I-ի որդի Վրույրին Մովսես Խորենացին հիշատակում է իբրև **«այր իմաստուն և բանաստեղծ»**, սակայն չի նշում նրա ստեղծագործությունների մասին:

Ք. ա. I դարում Լուկուլլոսի արշավանքի ժամանակ Հայաստանից Հռոմ գերի է տարվում գիտնական և հռետոր Տիրան Հայկազը: Նա **«իր գիրնականության շնորհիվ մեծ հարգանքի արժանացավ»** Հռոմում, դարձավ Ցիցերոնի (Կիկերոնի) ստերիմներից մեկը և ղեկավարեց նրա հիմնած քերականության և ճարտասանության դպրոցը:

*Արևի ժամացույց
Զվարթնոցից:
Ժամացույցների այս
տեսակն առաջացել է դեռևս
նախաքրիստոնեական
ժամանակներում*

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞ր ժամանակաշրջանից են մեզ հասել պատմագիտական բնույթ ունեցող առաջին արձանագրությունները:
2. Ըստ Մովսես Խորենացու՝ որտեղ է գոյություն ունեցել մեհենական պատմագրության դիվան (արխիվ): Ովքեր են ի մի բերել մեհենական պատմությունները:
3. Ո՞ր հեղինակներն են աշխատություններ գրել Տիգրան Մեծի մասին: Ինչ գիտեք Արտավազդ II-ի ստեղծագործությունների մասին:
4. Հին Հայաստանում քանի տեսակի թվաբանական համակարգեր են գործածվել: Ներկայացրե՞ք դրանք:
5. Ներկայացրե՞ք հայկական արեգակնային օրացույցը:
6. Ո՞վ էր Տիրան Հայկազնը, պատմե՞ք նրա մասին:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Մեհենական պատմություններ, Մար Աբաս Կարինա, Օղյունայ քուրմ, «Հյուսումն Պիտոյից», արեգակնային օրացույց, տիեզերագիտություն, հռետոր, քերականության և ճարտասանության դպրոց

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ ՕՂՅՈՒՄՊ ԲՐՄԻ ՄԱՍԻՆ

... Եվ սա մեզ հաստատապես պատմում է Անիի Օղյունայ քուրմը՝ գրողը մեհենական պատմությունների և բազում այլ գործերի, որ մենք պատմելու ենք, որին վկայում են նաև պարսից մատյանները և հայոց վիպասանների երգերը:

§ 6. ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐՎԵՍԵ

Ճարտարապետությունը: Նախնադարի բաժնում մենք արդեն ծանոթացել ենք համաշխարհային ճարտարապետության առաջին հուշարձաններին, որոնք ստեղծվել են Հայկական լեռնաշխարհի հարավում և Միջագետքի հյուսիսում: Ք. ա. III–II հազարամյակներում, ողջ Հայկական լեռնաշխարհում կառուցվում են ամրոցներ, տաճարներ, բնակարաններ, դամբարաններ և այլ շինություններ:

Վանի թագավորության շրջանից ևս մեզ հայտնի են մեծ թվով քաղաքներ, ամրոցներ, պալատներ, տաճարներ, դամբարաններ և այլ շինություններ:

Ք. ա. III դարից Հայաստանում սկսվում է հելլենիստական ժամանակաշրջանը: Այս շրջանում կառուցվեցին մեծ թվով նոր քաղաքներ ու ամրոցներ (Սամոսատ, Արշամաշատ, Երվանդաշատ, Բագարան, Արտաշատ, Տիգրանակերտ, Վաղարշապատ և այլն), պալատներ, տաճարներ, դամբարաններ, հասարակական և այլ շինություններ: Պահպանված պաշտամունքային կառույցներից հատկապես աչքի են ընկնում **Նեմրութ լեռան սրբավայրը, Գառնիի տաճարը, Հին Արտաշատի** շինությունները և այլն:

Քանդակագործությունը: Նեմրութ լեռան սրբավայրում քանդակված են աստվածների 8–9 մետրանոց արձաններ, սրբավայրը կառուցող Անտիոքոս Երվանդունու և նրա նախնիների պատկերաքան-

Հարված Տուշպա–Վանի բերդից

Երվանդաշատի միջնաբերդի ավերակները

*Կոմմագենեի թագավորության
մեծ արքավայր Նեկրոսի
արևելյան հարթակը,
Ք. ա. I դ., կառուցող՝
Անրիոքոս I Երվանդակյան*

*Ասահիպ մայր դիցուհու
բրոնզաձույլ արձանի գլուխը
Փոքր Հայքից*

*Վանի թագավորության
բրոնզե պարկերաքանդակ,
ծրասկան տեսարանում
ներկայացված են
երաժշտիկներ ու դերասաններ*

դակներ, թագավորության զինանշանները՝ առյուծ և արծիվ:

Իրենց բարձր արվեստով առանձնանում են Աստղիկ դիցուհու արձանը՝ գտնված Արտաշատից, մոր և մանկան արձանիկը՝ Արմավիրից, Ասահիպ դիցուհու հայտնի բրոնզաձույլ արձանի գլուխը՝ Արևմտյան Հայաստանից, որն այժմ պահվում է Բրիտանական թանգարանում (Լոնդոն):

Արվեստի եզակի նմուշներ են Արտաշեսյան դարաշրջանի կախազարդերը: Արքայական շատ դրամներ արվեստի իսկական գործեր են հիշեցնում: Հատկապես առանձնանում են Տիգրան Մեծի և Արտավազդ II-ի դրամները: Դրանց վրա արքաների անուններից և տիտղոսներից բացի՝ պատկերված են աստվածներ, կենդանիներ և այլն:

Երաժշտությունը: Հին Հայաստանի երաժշտական մշակույթի մասին պատկերացում են տալիս հնագիտական իրերի վրա եղած պատկերները: Դրանց մեջ կան լարային, փողային, հարվածային գործիքներ, որոնցից մի քանիսն այսօր այլևս չեն գործածվում:

Թատրոնը: Թատրոնը Հայաստանում

սկզբնավորվել է դեռևս վաղնջական ժամանակներում: Մովսես Խորենացին տեղեկացնում է, որ հայկական հնագույն ասքերը մատուցվում էին բեմականացումների՝ *ցուցքերի* ու պարերի միջոցով:

Հելլենիզմի դարաշրջանում Հայաստանում հունալեզու թատրոններ են գործել վերնախավի համար: Նման թատրոններ կային Արտաշատում և Տիգրանակերտում: Դրանցում բեմականացվում էին ինչպես հույն, այնպես էլ հայ հեղինակների գործերը:

Թատերական կյանքի բացառիկ վկայություն է Բակուր արքայի (160–ական թթ.) արձայնա թասը, որը հարուստ ձևավորված է թատերական տեսարաններով:

*Երաժիշտ կնոջ քանդակ
Էրեբունիից գտնված արձայնա
գավաթի վրա Ք. ա. VI-V դդ.*

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Նախորդ դասերից վերհիշե՛ք հնագույն շրջանում հայկական ճարտարապետության մասին ձեր ունեցած գիտելիքները:
2. Ի՞նչ նշանավոր քաղաքներ ու հուշարձաններ են ստեղծվել Հայաստանում հելլենիստական ժամանակաշրջանում:
3. Նախաքրիստոնեական Հայաստանում ստեղծված բարձրարվեստ քանդակագործական ի՞նչ նմուշներ գիտեք:
4. Ի՞նչ գիտեք Հին Հայաստանի երաժշտական մշակույթի մասին
5. Քանի՞ տեսակի թատրոն կար հին Հայաստանում: Ներկայացրե՛ք դրանք:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Կազմե՛ք և լրացրե՛ք հին Հայաստանի մշակույթին վերաբերվող գծապատկեր՝ նշելով բնագավառները, նմուշները:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ճարտարապետություն, ամրոցներ, տաճարներ, դամբարաններ, հելլենիստական ժամանակաշրջան, Նեանրոսի սրբավայր, բարձրարանդակներ

1. Ք. ա. IX դարում առաջացավ համահայկական առաջին թագավորությունը: Հաջորդ դարում այն դարձավ Առաջավոր Ասիայի հզորագույն պետությունը: Այն կարևորագույն դեր է խաղացել Հայաստանի պատմության մեջ:

- Ինչ անուններով է հայտնի համահայկական առաջին թագավորությունը: Թվարկեք նրա հզոր արքաներին, ինչո՞վ են նրանք հայտնի: Ձեր կարծիքով՝ ո՞րն էր դրա անկման գլխավոր պատճառը:

2. Ք. ա. VII դարի վերջին Հայկական լեռնաշխարհի տարածքում սկզբնավորվեց երկրորդ համահայկական պետությունը, որը հայտնի է Հայկազունի Երվանդունիների թագավորություն անունով: Այն գոյություն ունեցավ մինչև Ք. ա. III դարի վերջը:

- Ո՞վ էր նրա հիմնադիր արքան, իսկ ո՞վ է նրա անվանադիր արքան: Ինչպե՞ս է բնութագրել Տիգրան Երվանդյանին Մ. Խորենացին: Ո՞ր տերության կազմում, ի՞նչ կարգավիճակով և որքա՞ն ժամանակ է գտնվել Հայաստանը Երվանդունիների օրոք: Պատմական ո՞ր իրադարձությունից հետո վերականգնվեցին Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի թագավորությունները:

3. Ք. ա. II դարում Հայաստանում հաստատվում է նոր թագավորական հարստություն: Այս հարստության հիմնադիրը միավորեց Մեծ Հայքի հողերը, ամրապնդեց Հայոց թագավորությունը, բարձրացրեց նրա միջազգային հեղինակությունը:

- Ո՞ր արքայատոհմի մասին է խոսքը: Ո՞ր ճակատամարտից հետո հիմնադրվեց համահայկական երրորդ թագավորությունը: Ո՞վ սկսեց հայկական հողերի միավորումը: Պետությունը հզորացնելու նպատակով ի՞նչ բարեփոխումներ իրականացրեց նա: Վերհանե՞ք այդ բարեփոխումների նշանակությունը: Ի՞նչ պատվանուններով է նա հայտնի:

4. Ք. ա. I դարի առաջին կեսը հայոց պատմության ամենափառապանծ շրջանն է: Դա կապված է Տիգրան II Մեծի գործունեության հետ: Նա ստեղծեց աշխարհակալ տերություն, որը խոր հետք է թողել Հին աշխարհի պատմության մեջ:

- Ներկայացրե՞ք Տիգրան Մեծի աշխարհակալ տերության ստեղծման նախադրյալները: Քարտեզի վրա ցոյց տվե՞ք նրա տերության սահմանները, նորակառույց մայրաքաղաքը: Ճի՞շտ վարվեց արդյոք Տիգրան Մեծը՝ կնքելով Արտաշատի պայմանագիրը: Վերհանե՞ք Տիգրան Մեծի կերպարը:

5. Տիգրան Մեծից հետո Հայաստանում շարունակում էր իշխել Արտաշե-

սյան արքայատոհմը: Առաջավոր Ասիայում իշխանության համար մրցակցություն էր ծավալվել ժամանակի երեք մեծ պետությունների միջև: Այդ պայքարի արդյունքում Արտաշեսյան արքայատոհմը անկում ապրեց:

- Ո՞վ հաջորդեց Տիգրան Մեծին, ինչո՞վ է նա հայտնի: Փորձե՞ք պարզաբանել Արտաշեսյան արքայատոհմի անկման պատճառները:

6. I դարի առաջին կեսին Հայաստանում գահակալության պայքար էր ծավալվել: Գահին մեկը մյուսին հաջորդում էին դրածո թագավորները: Ի վերջո, հայ նախարարական դասի և ժողովրդի համաձայնությամբ հայոց գահին բազմեցին Պարթև Արշակունիները:

- Ո՞ր տերություններն էին միջամտում հայոց գահի համար պայքարին: Արշակունիների գահակալությունը ե՞րբ դարձավ ժառանգական: III դարի սկզբներին ինչո՞ւ սրվեցին հայ-պարսկական հարաբերությունները: Նույն դարավերջին ինչո՞վ ավարտվեց ռազմաքաղաքական պայքարը մեր տարածաշրջանում: Տրդատ III-ը ե՞րբ վերջնականապես հաստատվեց հայոց գահին:

7. I դարում Պաղեստինում հիմնադրվեց համաշխարհային միաստվածային նոր կրոն՝ քրիստոնեությունը: Այն աստիճանաբար տարածվեց, և քրիստոնեական համայնքներ ու եկեղեցիներ հիմնվեցին Հայաստանում:

- Վերհիշե՞ք քրիստոնեության տարածման ընթացքը Հայաստանում: Ովքե՞ր էին Հայ առաքելական եկեղեցու հիմնադիրները: Ներկայացրե՞ք Գրիգոր Լուսավորչի գործունեությունը:

8. Համահայկական թագավորությունները նոր փուլ արձանագրեցին հայոց պետականության զարգացման գործում: Նրանք ունեին միանման պետական կառավարման համակարգ: Անցումը համադաշնությունից կենտրոնացված պետության տեղի ունեցավ Վանի թագավորության օրոք և որոշակի փոփոխություններով պահպանվեց մինչև հայոց պատմության հին շրջանի ավարտը:

- Վանի ո՞ր թագավորը ստեղծեց կենտրոնացված պետության կառավարման համակարգ: Գծակարգի տեսքով ներկայացրե՞ք Հին հայաստանի պետական կառավարման համակարգը: Ի՞նչ դեր էր խաղում բանակը: Թվարկե՞ք հայոց բանակի տարած փառավոր հաղթանակներից մի քանիսը:

9. Հայաստանի բնակլիմայական պայմանները նպաստավոր են եղել տնտեսության զարգացման համար: Հողագործության զարգացման նպատակով կառուցվել են ոռոգման համակարգեր: Հաստատվել էին տնտեսական սերտ կապեր հարևան և հեռավոր երկրների հետ:

- Տնտեսության ո՞ր ճյուղերն էին զարգացած Հին Հայաստանում: Հիմնականում ո՞ր երկրների հետ էին առևտուր անում: Նշանավոր ի՞նչ ջրանցքներ են կառուցվել:

10. Հին Հայաստանի հասարակությունը համահայկական թագավորու-

թյունների օրոք ձեռք բերեց որոշակի սոցիալական կառուցվածք: Հատկապես հելլենիզմի ժամանակաշրջանում հիմնվեցին բազմաթիվ նոր քաղաքներ, ավելացավ քաղաքային բնակչության թիվը:

• Գծապատկերի տեսքով ներկայացրեք հին հայկական հասարակության սոցիալական կառուցվածքը: Աղյուսակի տեսքով ներկայացրեք հիմնադրված քաղաքները, ո՞ւմ օրոք և ե՞րբ են կառուցվել: Ներկայացրեք գյուղական համայնքի բնութագիրը: Ո՞ր խավն էր կազմում հիմնական աշխատող ուժը Հին Հայաստանում:

11. Հին Հայաստանում բարձր զարգացման էր հասել մշակույթը: Ստեղծվել են ազգային և համամարդկային նշանակության արժեքներ: Զարգացած էին գիտությունը, գիրն ու գրականությունը, ժողովրդական բանահյուսությունը, արվեստի տարբեր ճյուղերը՝ ճարտարապետությունը, քանդակագործությունը, թատրոնը, երաժշտությունը:

• Հնագույն շրջանից մշակույթի ի՞նչ նմուշներ են մեզ հասել: Ո՞ւմ շնորհիվ են մեզ հասել հայկական առասպելների մեծ մասը: Թվարկեք ձեզ հայտնի առասպելները: Գծապատկերի տեսքով ներկայացրեք հին հայկական դիցարանը և հելլենիզմի շրջանում դրանում կատարված փոփոխությունները: Գրային ի՞նչ համակարգեր են օգտագործվել Հին Հայաստանում: Ո՞ր պատմիչներն են տեղեկություններ հաղորդել հայկական գրերի և գրականության մասին: Գիտության ո՞ր ճյուղերն էին զարգացած:

**Հայոց պատմության մասին նյութեր պարունակող համացանցային կայքէջեր
Խորհուրդ է տրվում օգտվել հետևյալ կայքէջերից.**

- armhistory.ru/
- www.findarmenia.com/arm/history/
- hy.wikipedia.org/wiki/
- freebooks.do.am
- armenianhouse.org/armenian-history-am.html
- dasatu.ru
- giteliq.am
- www.encyclopedia.am
- www.e-armenians.com

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

- Ք. ա. 2 մլն – մոտ Ք.ա. XII հազարամյակ — Հին քարի դարը (պալեոլիթ) Հայաստանի տարածքում
- Մոտ Ք.ա. XII – X հազարամյակներ — Միջին քարի դար (մեզոլիթ)
- Ք.ա. X–VII հազարամյակի կեսեր — Նոր քարի դար (նեոլիթ)
- Ք.ա. VI հազարամյակի կեսերից -V հազարամյակի կեսեր — Պղնձի-քարի դար (էնեոլիթ)
- Ք.ա. IV–III հազարամյակներ — Բրոնզի դար
- Ք.ա. XXVIII–XXVII դդ. — Հայկական լեռնաշխարհի առաջին վաղ պետական կազմավորման՝ Արատտայի մասին հիշատակությունները
- Ք.ա. XXIV–XXIII դդ. — Հայա, Սուբուր, Արմանի վաղ պետական կազմավորումների հիշատակությունը արձանագրություններում
- Ք.ա. XXII դ. — Կուտիական աշխարհակալությունը
- Ք.ա. XV–XIII դդ. — Հայասա թագավորությունը
- Ք.ա. XXIII–IX դդ. — Նաիրի երկիրը
- Ք.ա. 859 թ. — Ուրարտուի առաջին արքա Արամուի անվան հիշատակությունը սատրեստանյան արձանագրություններում
- Ք.ա. մոտ 835–825 թթ. — Սարդուրի I-ի գահակալումը
- Ք.ա. մոտ 830–ական թթ. — Տուշպա (Տոսպ, Վան) մայրաքաղաքի հիմնադրումը
- Ք.ա. մոտ 810–786 թթ. — Մենուայի գահակալումը
- Ք.ա. 786–764 թթ. — Արգիշտի I-ի գահակալումը
- Ք.ա. 782 թ. — Էրեբունի ամրոցի հիմնադրումը
- Ք.ա. 776 թ. — Արգիշտիխինիլի քաղաք-ամրոցի հիմնադրումը
- Ք.ա. 764–735 թթ. — Սարդուրի II-ի գահակալումը
- Ք.ա. 685–645 թթ. — Ռուսա II-ի գահակալումը
- Ք.ա. 612 թ. — Պարոյրի գլխավորությամբ Հայկազունների թագավորության վերականգնումը
- Ք.ա. 521–331 թթ. — Հայկազունի-Երվանդականների՝ որպես սատրապների իշխանությունը Հայաստանում
- Ք.ա. 331 թ. հոկտեմբերի 1 — Գավգամելայի ճակատամարտը և Հայաստանի անկախության վերականգնումը
- Ք.ա. մոտ 260–240 թթ. — Շամ (Սամոս) Երվանդականի գահակալումը. Սամոսատի հիմնադրումը
- Ք.ա. մոտ 220–201 թթ. — Երվանդ IV-ի գահակալումը
- Ք.ա. 201 թ. — Մեծ Հայքում Երվանդական ճյուղի իշխանության ավարտը
- Ք.ա. 190 թ. — Մագնեսիայի ճակատամարտը

- Ք.ա. 189–163 թթ. — Մեծ Հայքի, Փոքր Հայքի, Ծոփքի և Կոմմագենեի անկախացումը
- Ք.ա. 189–մոտ 160 թթ. — Արտաշես I-ի գահակալումը
- Ք.ա. 185 թ. — Արտաշատ մայրաքաղաքի հիմնադրամը
- Ք.ա. 160–115 թթ. — Արտավազդ I-ի գահակալումը
- Ք.ա. 115–95 թթ. — Տիգրան I-ի գահակալումը
- Ք.ա. 95–55 թթ. — Տիգրան II-ի գահակալումը
- Ք.ա. 94 թ. — Ծոփքի և Կորդուքի միացումը Մեծ Հայքին
- Ք.ա. 94 թ. — Հայ-պոնտական դաշինքի կնքումը
- Ք.ա. 87 թ. — Հայ-պարթևական հաշտության պայմանագրի կնքումը
- Ք.ա. 84 թ. — Տիգրան Մեծի բազմելը Սելևկյանների գահին
- Ք.ա. 80–70-ական թթ. — Տիգրանակերտի կառուցումը
- Ք.ա. 69 թ. գարուն — Հայ-հռոմեական պատերազմի սկիզբը
- Ք.ա. 69 թ. հոկտեմբեր — Տիգրանակերտի ճակատամարտը
- Ք.ա. 68 թ. սեպտեմբեր — Արածանիի ճակատամարտը
- Ք.ա. 66 թ. — Արտաշատի պայմանագրի կնքումը
- Ք.ա. 55–34 թթ. — Արտավազդ II-ի գահակալումը
- Ք.ա. 53 թ. — Խառանի ճակատամարտը
- Ք.ա. 30–20 թթ. — Արտաշես II-ի գահակալումը
- Ք.ա. 20–8 թթ. — Տիգրան III-ի գահակալումը
- Ք.ա. 8–5 թթ. — Տիգրան IV-ի գահակալումը
- Ք.ա. 2–1 թթ. — Տիգրան IV-ի և Էրատոյի գահակալումը
- 1 թ. — Արտաշեսյան թագավորության ավարտը
- 18–34 թթ. — Ջենոն–Արտաշեսի գահակալումը
- 52 թ. — Վաղարշի և Տրդատի գլխավորությամբ պարթևական զորքի մուտքը Հայաստան
- 62 թ. գարուն — Հռանդեսյի ճակատամարտը
- 65 թ. — Տրդատի մեկնումը Հռոմ
- 66–88 թթ. — Տրդատ I-ի գահակալումը
- 88–110 թթ. — Սանատրուկ II-ի գահակալումը
- 117–140 թթ. — Վաղարշ I-ի գահակալումը. Վաղարշապատ մայրաքաղաքի կառուցումը
- 185–198 թթ. — Վաղարշ II-ի գահակալումը
- 198–215 թթ. — Խոսրով I-ի գահակալումը
- 216–252 թթ. — Տրդատ II-ի գահակալումը
- 287–330 թթ. — Տրդատ III-ի գահակալումը
- 298 թ. — Մծբինի 40-ամյա խաղաղության պայմանագրի կնքումը

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԺԻՆ 1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

ԳԼՈՒԽ 1 ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ

- § 1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՒՆԱՇԽԱՐՀԸ՝ ՀԱՅԵՐԻ ՀԱՅՐԵՆԻՔ
- § 2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՒՆԱՇԽԱՐՀԻ ԼՃԵՐԸ, ԳԵՏԵՐԸ ԵՎ ԲՆԱԿԼԻՄԱՅԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ
- § 3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄԱՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԸ

ԳԼՈՒԽ 2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՒՆԱՇԽԱՐՀԸ ՈՐՊԵՍ ՄԱՐԳԿՈՒԹՅԱՆ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԲՆՕՐՐԱՆ

- § 1. ՆԱԽՆԱԳԱՐԻ ՊԱՐԲԵՐԱՑՈՒՄՆ ՈՒ ՎԱՂ ՓՈՒԼԵՐԸ
- § 2. ՆԱԽՆԱԳԱՐՅԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ
- § 3. ՆԱԽՆԱԳԱՐՅԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ: ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ

ԳԼՈՒԽ 3. ՎԱՂ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ

- § 1. ՀԱՅԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ
- § 2. ՎԱՂ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ

ԲԱԺԻՆ 2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

ԳԼՈՒԽ 1. ՎԱՆԻ ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (ՆԱԽՐԻ, ԲԻԱՅՆԻԼԻ, ՈՒՐԱՐՏՈՒ, ԱՐԱՐԱՏ)

- § 1. ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՄԸ: ՏՈՒՇՊԱՎԱՆԸ՝ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ
- § 2. ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀԶՈՐԱՑՈՒՄԸ
- § 3. ՎԱՆԻ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
- § 4. ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՔԱՐՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ՈՒԺԵՐԻ ԴԵՄ
- § 5. ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ: ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

ԳԼՈՒԽ 2. ՀԱՅԿԱԶՈՒՆԻ ԵՐՎԱՆԴԱԿԱՆՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

- § 1. ՀԱՅԿԱԶՈՒՆԻ ԵՐՎԱՆԴԱԿԱՆՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ Ք. Ա. VII-VI ԴԱՐԵՐՈՒՄ
- § 2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՔԵՄԵՆՅԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄՈՒՄ
- § 3. ՀԱՅԿԱԶՈՒՆԻ ԵՐՎԱՆԴԱԿԱՆՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԸ
- § 4. ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ Ք. Ա. III ԴԱՐՈՒՄ

ԳԼՈՒԽ 3. ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

- § 1. ՄԵՇ ՀԱՅՔԻ ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
- § 2. ԱՐՏԱՇԵՍ Ի-Ի ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԸ

ԳԼՈՒԽ 4. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ՝ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

- § 1. ՏԻԳՐԱՆ ԻԻ-Ի ԳԱՀԱԿԱԼՈՒՄԸ: ՄԵՇ ՀԱՅՔԻ ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԸ
- § 2. ՏԻԳՐԱՆ ԻԻ ՄԵՇԻ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ
- § 3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴԼԱՅՆՈՒՄԸ
- § 4. ՏԻԳՐԱՆ ՄԵՇԻ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
- § 5. ՏԻԳՐԱՆ ՄԵՇԻ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ
- § 6. ՄԵՇ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆ Ն ԱՐՏԱՎԱԶԳ ԻԻ-Ի ՕՐՈՔ
- § 7. ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆ ՎԵՐՋԻՆ ԳԱՀԱԿԱԼՆԵՐԸ

ԳԼՈՒԽ 5. ՄԵՇ ՀԱՅՔԻ ԱՐՇԱԿՈՒՆՅԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ Ի-ՈՒ ԳԱՐԵՐՈՒՄ

- § 1. ԱՐՇԱԿՈՒՆՅԱՑ ԱՐՔԱՅԱՏՈՂՄԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
- § 2. ՏՐԴԱՏ Ի-Ի ԳԱՀԱԿԱԼՈՒՄԸ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
- § 3. ՎԱՂԱՐԱՇ Ի: ՎԱՂԱՐՇ ԻԻ-Ը
- § 4. «ԺԱՄԱՆԱԿ ԱՆԻՇԻՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ»
- § 5. ՏՐԴԱՏ ԻԻ-Ի ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԳԼՈՒԽ 6. ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ, ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

- § 1. ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ
- § 2. ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՆԱԿԸ
- § 3. ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ
- § 4. ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ ԵՎ ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԸ

ԳԼՈՒԽ 7. ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

- § 1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ: ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՍՊԵԼՆԵՐԸ
- § 2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԻՊԵՐԳԵՐԸ
- § 3. ՀԱՅՈՑ ՆԱԽԱՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՀԱՎԱՏՔԸ
- § 4. ԳՐԱՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ
- § 5. ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ
- § 6. ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐՎԵՍԸ